

Decider

Подобрување на животните искуства на возрасни лица со посебни потреби за учење, обучувачи и родители преку поддржано донесување одлуки

МЕТОДОЛОГИЈА ЗА ПОДДРЖАНО ДОНЕСУВАЊЕ ОДЛУКИ

Овој водич е напишан од шест Европски партнери, кои заеднички го развиваат проектот Одлучувач. Доколку сакате повеќе информации за секоја од партнерите, кликнете на логоата на секоја од организациите и прочитајте за мисијата, целите и социјалните проекти во секоја од нашите земји. Нурнете во нашите приказни! Откријте на кој начин ги поддржуваме луѓето со попреченост!

Decider

Подобрување на животните искуства на возрасни лица со посебни потреби за учење, обучувачи и родители преку поддржано донесување одлуки

Margarita

Vocational Training Centre
Human Values Delivered

OTWÓRZMY PRZED NIMI ŻYCIE

support

GIRONA

Inclusió social i suport en la presa de decisions
Social inclusion and supported decision making

Decider

Подобрување на животните искуства на возрасни лица со посебни потреби за учење, обучувачи и родители преку поддржано донесување одлуки

Actu per gyvenima!

Lietuvos sutrikusio intelekto
žmonių globos bendrija
VILTIS

Содржина

1.	ПРОЕКТОТ ОДЛУЧУВАЧ ОД ВНАТРЕ	6
1.1	Краток вовед: нашите цели и придонес	6
1.2	Што се разви во Проектот ОДЛУЧУВАЧ? Позади резултатите.....	7
1.	КАКО МОЖЕШ ДА ГО КОРИСТИШ ОВОЈ ДОКУМЕНТ?	9
3.	ПРАВА, ДЕЛОВНА СПОСОБНОСТ И ПОДДРЖАНО ДОНЕСУВАЊЕ НА ОДЛУКИ	11
3.1.	Што вели членот 12 од Конвенцијата за правата на лицата со посебни потреби?	11
3.2.	Што е деловна способност?	12
3.3.	Што е Поддржано Донесување на Одлуки	13
4.1	Продвижување кон Пристапот на Ко-продукција	14
4.2	Мала приказна за етичките прашања и човековите права	16
4.3.1.	Стереотипи и стигма	20
4.3.2.	Нивоа на Одлучување: високо поддржано одлучување и ниско поддржано одлучување	22
4.3.3.	Разбирање на тешките и сложени попречености	26
4.4.	Фасилитатори, овозможувачи и механизми за соработка на ПДО.....	28
4.4.1.	Промена на парадигмата	28
4.4.2	Услуги во заедницата	29
4.4.3	Обука за Човекови Права и Поддржано Донесување Одлуки	31
4.4.4.	Проценка и управување со ризици: одлуки и процеси на учење	33
5.	КАКО ДА СЕ ДИЗАЈНИРААТ ПЛАНОВИ ЗА ПОДДРШКА?	41
5.1	Поддржан процес на донесување одлуки: Преглед.....	41
5.2	Процес на донесување одлуки и неговите одлични алатки чекор по чекор.....	42
Прва фаза. Градење на <i>Врската за Поддршка</i>	42	
Втора фаза. <i>План за Поддршка</i> : идентификување и проценка на достапните опции, земајќи ги предвид придобивките и ризиците	44	
Трета фаза. Проценка на <i>Поддржаниот Процес на Донесување Одлуки</i>	45	
АНЕКСИ	53	
Алатка за опишување и анализа на <i>Врската за Поддршка</i>	53	
БИБЛИОГРАФИЈА.....	56	

1. ПРОЕКТОТ ОДЛУЧУВАЧ ОД ВНАТРЕ

1.1 Краток вовед: нашите цели и придонес

ОДЛУЧУВАЧ е проект поддржан од ERASMUS+ програмата, чија цел е да го покрие недостигот од информатички образовни и тренинг ресурси на тимовите кои работат на полето на попреченост, преку имплементација на методологијата за Поддржано Донесување на Одлуки (ПДО) како услуга за поддршка на лицата со попреченост, со цел подобрување на нивните автономија, независност и квалитет на живот.

Целта на ОДЛУЧУВАЧ е во согласност со Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (UNCRPD) и конкретно, нејзиниот член 12 кој се однесува на еднакво признавање пред законот и уживање деловна способност на еднаква основа со другите, во сите аспекти на животот. Поддржаното Донесување на Одлуки е докажан ефикасен механизам за спроведување на деловна способност, кој им дава самодоверба на луѓето со попреченост во учењето и им помага да стекнат самоопределување и автономија. За жал, ниту една земја засега не постигнала задоволително ниво на структурна имплементација на овој метод. Постојат неколку бариери за тоа, вклучувајќи го и недостатокот на знаење, механизми и професионални ресурси за да се направи изводлива промена на парадигмата. Целта на ОДЛУЧУВАЧ е да ги истражи токму овие прашања, да овозможи ресурси и придонесе кон мерките за поддршка на луѓето со попреченост во практикувањето на нивната деловна способност.

Проектот ќе ги таргетира и вклучи сите страни кои се засегнати од Поддржаното донесување на одлуки:

- Лица со посебни потреби за учење (интелектуална попреченост, социјална попреченост, проблеми со менталното здравје и сл.), кои ќе го усвојат концептот на поддржано одлучување и ќе добијат подобра контрола врз нивните животи, ќе го збогатат нивниот квалитет на живот и учество во заедницата;
- Родители на лица со посебни потреби за учење кои ќе се едуцираат и воведат во концептот на поддржано одлучување;
- Наставници, едукатори, волонтери и други поддржувачи кои ќе стекнат подобро знаење за тоа како да ги имплементираат услугите засновани на ПДО

директно со лицата со попреченост, и ќе ја насочат работата на организациите кон користење на пристапот за поддржано донесување на одлуки.

Проектот ОДЛУЧУВАЧ се спроведува преку соработка на шест организации од различни области на експертиза поврзани со областа на попреченоста како што се информатичка технологија (ИТ), обезбедување услуги за поддршка за лица со попреченост, организации за самопомош, едукатори, обучувачи, лица со попреченост и професионалци за поддршка. Различната типологија на профили во партнерството овозможува сеопфатен пристап во обезбедувањето на збир на иновативни, дигитални и целосно достапни образовни алатки кои овозможуваат имплементација на методологии за поддржано донесување на одлуки.

Имплементатори и партнери на проектот се Здружението за лица со интелектуална попреченост од Р. Полска, Здружението за грижа на лица со интелектуална попреченост „Вилтис“ Р. Литванија, Фондацијата Поддршка и Фондацијата Кампус од Р. Шпанија, Центарот за стручна обука Маргарита од Р. Грција и Граѓански Центар Активум од Северна Македонија.

Проектот се спроведува во периодот од декември 2020 до мај 2023 година, со финансиска поддршка на програмата Еразмус +, стратешко партнерство К2 акција – образование за возрасни.

1.2 Што се разви во Проектот ОДЛУЧУВАЧ? Позади резултатите...

о рамки на проектот ќе се развијат неколку алатки и ресурси за ПДО.

В ● **Анализа на ситуацијата** во однос на статусот и процесите на одлучување во земјите вклучени во проектот. Анализата ќе се базира на интервјуа со возрасни со интелектуална попреченост, родители, терапевти и едукатори. Целта е да се мапираат и документаат реалните искуства, бариери и предизвици во поддржано донесување одлуки за возрасни со попреченост во форма на дигитален водич за лица со посебни потреби за учење, нивните родители/старатели и поддржувачи.

● **Апликацијата ОДЛУЧУВАЧ** за лица со посебни потреби која помага во донесувањето одлуки. Новите технологии им помагаат на лицата со посебни потреби за учење преку подобрување на нивното животно искуство. Апликацијата наречена Одлучувач (Decision Maker) е онлајн алатка која може да се користи во секојдневниот живот при донесување одлуки. Кога одлучувачот сака да донесе одлука – тој/таа ќе го избере

најдоброто решение меѓу предложените решенија за кои собира знаење и кое најдобро одговара на неговите/нејзините критериуми.

- **Брошура** во лесно читлив формат за поддржано одлучување за лицата со интелектуална попреченост. Брошурата ќе содржи информации за процесот на одлучување, стекнување знаење, преземање одговорност, барање поддршка. Исто така, во брошурата ќе биде претставена и апликацијата Одлучувач (Decision Maker).
- **Мултимедијален пакет** за поддржано донесување одлуки за лицата со попреченост, нивните семејства и поддржувачи. Овој пакет ќе содржи интерактивни презентации за едукатори, едукативни филмови со лица со интелектуална попреченост, игри, тестови со повеќекратен избор или други анкети.
- **Упатства за професионалци** за употреба на методологија заснована на информатичка и комуникациска технологија (ИКТ) за поддржано донесување одлуки. Подготовка на методологија за поддржано одлучување што вклучува анализа на основните елементи и добри практики идентификувани во Водичот од претходната активност и капитализирање на основните елементи со цел да се развие универзален процес кој треба да се вклучи во структурата за испорака на услуги кај сите партнерски организации.
- **Педагошко пилотирање** на сите материјали од релевантните партнери. Подготовка за развој на универзална програма за обука за поддржано донесување одлуки. Во пилотирањето ќе бидат вклучени професионалци, обучувачи, едукатори, семејства и лица со интелектуална попреченост.

1. КАКО МОЖЕШ ДА ГО КОРИСТИШ ОВОЈ ДОКУМЕНТ?

Лицата со попреченост кои се под старателство немаат право да донесуваат сопствени одлуки за важни прашања. Старателот е тој кој што ги носи одлуките наместо индивидуата за големите животни прашања како што се личната здравствена грижа, финансии, дали да стапи во брак и основа семејство, со која да се дружи и други секојдневни одлуки.

Конвенцијата за Правата на Лицата со Попреченост (КПЛП) ја следи децениската работа на Обединетите нации за промена на ставовите и пристапите на луѓето кон лицата со попреченост. Ја нагласува важноста на гледање на лицата со попреченост како на полноправни луѓе со права, кои се способни да донесуваат одлуки за својот живот и да бидат активни членови на општеството.

Согласно КПЛП, овој Водич смета дека луѓето со посебни потреби за учење (на пр. интелектуална попреченост, социјална попреченост, проблеми со менталното здравје итн.) мора да ги имаат истите човекови права и основни слободи како и лицата без попреченост.

Главната целна група на овој Водич се лицата со посебни потреби за учење кои на крајот ќе имаат корист од резултатите и исходите на проектите: тие ќе бидат зајакнати и ќе имаат подобра контрола врз сопствените животи. И тоа директно ќе се одрази врз квалитетот на нивниот живот. Поддржаното донесување одлуки им дава самодоверба на луѓето со посебни потреби за учење и им помага да стекнат самоопределување и автономија.

Друга целна група се родителите, кои треба да бидат едуцирани и подготвени да го поддржат концептот на поддржано донесување на одлуки.

И конечно целна група се и наставниците, обучувачите и другите поддржувачи.

Благодарение на овој Водич, значителна група на крајни корисници ќе се запознаат со процесот на поддржано донесување на одлуки и достапните алатки бидејќи досега, во голема мера, за ПДО се зборуваше како за алтернатива на старателството врз лицата со интелектуална попреченост. Преку Водичот, ќе им се прошири опсегот на можности и методи. Благодарение на ова, лицата со посебни потреби ќе го подобрат својата способност за самоопределување, самостоен живот и целосна социјална вклученост.

Овој Водич ќе ја зголеми свеста, ќе го унапреди знаењето и ќе води кон имплементирање на практика заснована на права кај професионалците во социјалниот

сектор или во давањето услуги директно на лицата со попреченост (ПРВ), бидејќи тие ќе станат свесни за очекувањата дека во нивната работа сега треба да исполнат релевантен сет на учење и практични резултати базирани на основните човекови права како што е правото на деловна способност и уживање на максималниот стандард на поддршка што е на располагање.

3. ПРАВА, ДЕЛОВНА СПОСОБНОСТ И ПОДДРЖАНО ДОНЕСУВАЊЕ НА ОДЛУКИ

3.1. Што вели членот 12 од Конвенцијата за правата на лицата со посебни потреби?

Конвенцијата за правата на лицата со попреченост на Обединетите Нации (UNCRPD) ги обезбедува основните права и слободи на поединецот во однос на лицата со попреченост. Тоа е првиот сеопфатен меѓународен договор во областа на човековите права во 21 век.

Конвенцијата го менува самото разбирање на попреченоста, признавајќи дека попреченоста е концепт кој се развива. Тоа е „резултат на интеракцијата меѓу лицата со попреченост и ставовите и околината кои се јавуваат како бариери што ги спречуваат целосно и ефективно да учествуваат во општеството на еднаква основа со другите“.

Во преамбулата на документот се вели дека „Државите членки на оваа Конвенција ја признаваат слободата на лицата со попреченост да прават сопствени избори и потребата да се промовираат и заштитат човековите права на сите лица со попреченост, вклучувајќи ги и оние на кои им е потребна поинтензивна поддршка“. Многу често на лицата со интелектуална попреченост им е потребна помош или совет од родителите, роднините или старателите, асистентите, социјалните работници или пријателите кога носат одлуки.

Членот 12 од Конвенцијата вели дека „Државите потписнички повторно потврдуваат дека лицата со попреченост имаат право насекаде да бидат признаени како лица пред законот. Државите потписнички ќе преземаат соодветни мерки за да обезбедат пристап за лицата со попреченост до поддршка која може да им биде потребна при остварувањето на нивната деловна способност.“ Една од таквите мерки е Поддржано донесување одлуки.

3.2. Што е деловна способност?

Деловна способност е правно утврдена способност на лице или организација да биде носител на субјективни права и правни обврски.

Деловната способност покрива носење секојдневни одлуки, како што се - што да се облече или што да се купи, но и животни важни одлуки како на пример - дали да се пресели во дом за згрижување или да се превземе хируршка интервенција.

Државите потписнички потврдуваат дека лицата со попреченост уживаат деловна способност на еднаква основа со другите во сите аспекти на животот. Секогаш постојат начини да се промовира правото на луѓето да ја користат својата деловна способност.

Комитетот за правата на лицата со попреченост во Општите коментари на член 12 детално ги објаснува сите точки од членот. Вообичаената практика на носење одлуки преку замена/ник треба да се префрли на моделот заснован на човекови права кој се заснова на поддржано одлучување. Дискриминаторското негирање на деловната способност не е дозволено, туку треба да се обезбеди поддршка во остварувањето на деловната способност. Важно е да се обезбеди поддршка на лицето во областите што тој/таа ги посакува.

Се случува некои лица со попреченост да бараат само признавање на нивното право на деловна способност на еднаква основа со другите и можеби нема да сакаат да го остварат своето право на поддршка. Лицето мора да има право да одбие поддршка и да го прекине или промени односот за поддршка во секое време. Правното признавање на лицето(а) за поддршка формално избрано од лицето мора да биде достапно и пристапно. Потребно е да се предвидат потенцијални ризици за остварување на деловната способност; ризиците мора да вклучуваат заштита од несоодветно влијание. Треба да се почитуваат правата, волјата и преференциите на лицето со попреченост.

Во своите заклучни согледувања на првичните извештаи на државите потписнички, Комитетот за правата на лицата со попреченост изјави дека државите потписнички мора „да ги преиспитаат законите што дозволуваат старателство и ополномоштување и да преземат акција за развивање на закони и политики каде режимите на заменско одлучување (одлучување од старател) ќе се заменат со поддржувао донесување на одлуки како метод кој ја почитува автономијата, волјата и преференциите на личноста“.

3.3. Што е Поддржано Донесување на Одлуки

Поддржаното Донесување на Одлуки (ПДО) ја промовира независноста и самоопределувањето на личноста на највисок можен степен. Поддржаното донесување одлуки (ПДО) е алатка која им овозможува на лицата со попреченост да ја задржат својата способност за одлучување преку избирање на поддржувачи кои ќе им помогнат да направат избор. ПДО може да го користи секое лице, со секаков вид, форма на попреченост или состојба, вклучително и лица со ментални здравствени проблеми, хронични болести или состојби на стареење. Лицето кое сака да добие помош при донесувањето одлуки избира доверливи советници - пријатели, членови на семејството, професионалци или тим од луѓе. Советниците служат како поддржувачи и му помагаат на лицето со попреченост да донесе свои конечни одлуки во различни животни ситуации.

ПДО е сосема поинаков вид на помош. Во ПДО, лицето го задржува правото да одлучува. Никому не му дава овластување да одлучува во негово/јзино име; попрво ја структурира поддршката што му е потребна на една личност за да донесува сопствени одлуки. Кога на лицето му е ускратено правото да одлучува, или неговите одлуки се игнорираат, последиците се зголемена веројатност за депресија, анксиозност, осаменост и влошување на психолошките симптоми. Постојат многу начини да се поддржи некого во одлучувањето што ја промовира независноста и самоопределувањето на личноста. Поддржувач и лице со попреченост можат да склучат потпишан договор. Договорот предвидува области на помош во кои е потребна помош од поддржувач, одговорност на двете лица, услови за раскинување. Договорите за ПДО не треба да се поднесуваат на суд за да бидат ефективни. Договорот стапува на сила по потпишувањето од двете страни. Обезбедувањето на услугата СДМ ја максимизира автономијата на лицата со попреченост, им помага да станат понезависни и да бидат одговорни за своите одлуки и постапки.

4. ЗАЈАКНУВАЊЕ НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ КАКО ДОНЕСУВАЧИ НА ОДЛУКИ

4.1 Придвижување кон Пристапот на Ко-продукција

Цел на ова поглавје е дефинирање на принципите на еднакво партнерство и соработка меѓу давателите на услуги и корисниците во рамки на моделот на Поддржано Донесување на Одлуки. Целните групи на проектот Одлучувач и овој пристап на ко-продукција се возрасни лица со блага и умерена интелектуална попреченост, професионални поддржувачи и роднини кои дејствуваат како старатели на лицата со интелектуална попреченост кои имаат намалена деловна способност. Пристапот на ко-продукција се стреми да постигне еднакво и активно вклучување на сите засегнатите страни, да даде придонес во активностите за донесување одлуки, и да обезбеди ефективно учество и вклучување на лицата со попреченост, согласно членот 29 за „Учество во политичкиот и јавниот живот, Членот 12 за “Еднаквост пред законите” и Членот 13 за “Пристап до правда” од Конвенцијата за права на лица со попреченост.

Партнерите во Одлучувач развија **сет од препораки** за охрабрување на пристап на ко-продукција во донесувањето на одлуки.

1. Планирање со фокус на личноста: пристапот во планирање на услугите мора да се префрли кон самото поддржувано лице, при што тој/таа е главниот фактор во обликувањето на нивниот план за донесување одлуки, а не неговата или нејзината попреченост.
2. Учење базирано на искуство: за подобро прилагодување на новата парадигма и, воопшто, прилагодување на променливите животи на поддржаните лица, посебно внимание мора да се посвети на учењето преку рефлектирање врз секој случај и секоја ситуација во која поддржаното лице само донело одлука. Стекнувањето вештини како управување со ризик, одговорност но и дигитални вештини, писменост и математика треба да бидат основна компонента на поддршката која треба да се обезбеди во планот за донесување одлуки.
3. Вовед/учење на роднините/семејството на поддржаното лице за новата парадигма: за да се поедностават и синхронизираат стратегиите за поддршка, роднините на поддржаните лица, исто така, мора да бидат запознаени и обучени за новата парадигма на ПДО, да ги почитуваат мислењата на членот на нивното семејство со интелектуална попреченост и да ја охрабруваат самостојноста во одлучувањето.

4. Специјализирана поддршка: давателите на услуги, социјалните работници и другите сродни професионалци, како што е медицинскиот персонал, мора да бидат соодветно обучени на различни нивоа (техничко, правно и етичко) за успешно да се усогласат со новите принципи и да можат да понудат ефикасна и координирана поддршка. Во оваа рамка, постои голема потреба од развивање решенија засновани на ИКТ кои би ја олесиле имплементацијата на инклузивното образование и механизмите за ПДО. Апликацијата DECIDER е напор за развој на ИКТ решенија.

5. Индивидуална поддршка: за да се понуди целосна поддршка на поддржаното лице потребно е да се воведат и искористат сите стратегии и елементи кои се достапни (на пр. лични асистенти, услуги за домување, медицински персонал, јавна администрација, приватен сектор итн.).

Се разбира, постои основен предуслов за сите наведени препораки, а тоа е да се има соодветна законска рамка: воведувањето и развојот на принципите на поддржано одлучување мора да биде поддржано со прилагодување на законите со цел да се промовира (прво) и да се воспостави овој пристап како единствено правно валиден.

И покрај ограничувањата во законските рамки, секоја организација може да преземе иницијатива и да игра клучна улога во ПДО и менување на парадигмата, обезбедувајќи го следново:

- Професионална интеракција заснована на еднаквост, трпение, почит и вклученост. Значајно вклучување на корисниците и давателите на услуги (поддржувачи или застапници, и здравствениот персонал) во одлучувањето за нивната иднина;
- Еднакво учество и застапеност на засегнатите страни без разлика на пол, раса, сексуална ориентација, религија, јазик, класа, политичко или друго мислење, национално, етничко, автохтоно или социјално потекло, имотен статус, возраст или друг статус;
- Родово балансирана застапеност и вклученост за сите категории на засегнати страни;
- Почитување на сите различни мислења, во духот на слушање и отвореност;
- Мултимодална комуникација: Комуникацијата (лична или онлајн) ќе се прилагоди на потребите и модалитетите на засегнатите страни. Ќе се развијат и алтернативни алатки за комуникација (т.е. слики, симболи, лесно читлив материјал) за да се обезбеди активно учество на корисниците;
- Холистички пристап, кој ги зема предвид предностите и знаењето на секоја личност; Овој пристап бара замаглување на улогите и споделена моќ помеѓу давателите на услуги и корисниците, што значи дека сите засегнати страни ќе

бидат вклучени во процесот на ПДО од фазата на дизајнирање на личниот план до тестирање и евалуација на услугата;

- Сите засегнати страни ќе имаат пристап до корисни информации во врска со донесувањето одлуки и поврзани содржини, совети и насоки;
- Чувствителните и личните податоци на сите засегнати страни собрани во услугата ПДО нема да бидат откриени или пренесени на трети страни без нивна формална согласност. Дополнително, со личните податоци ќе се управува според Протоколот за етика на давателот на услугата;
- Следењето/мониторингот на оваа услуга е дел од одговорностите на давателот на услугата и на фацитаторот;
- Вклучувањето на корисниците во ПДО се заснова на нивните индивидуални потреби и е поддржано од лице за контакт (член на семејството или професионалец вклучен во проектот) кога тоа е потребно и барано од корисниците;
- Професионалните поддржувачи треба да имаат разновидни и балансирани специјализации и научно потекло.

4.2 . Мала приказна за етичките прашања и човековите права

Човекот се раѓа слободен, иако во исклучителни ситуации слободата може да биде лимитирана од другите луѓе (при прекршување на закон, ментални болести). Правото да се биде слободен е директно поврзано со достоинството што секое лице го има без оглед на квалитетите, ограничувањата или попреченостите кои ги има.

Луѓето со интелектуална попреченост можат, како и секое човечко суштество, да донесуваат одлуки за себе и за својот живот. Како и секој еден, тие можат да носат одлуки кои се неповолни за себе. Природно е оние што им се блиски да сакаат да ги заштитат од последиците на таквите одлуки. Желбата да се заштитат луѓето со интелектуална попреченост од страдањето што може да го доживеат како резултат на погрешни избори е во основата на изборот за нив, манипулирањето со нив или онеспособувањето. Во меѓувреме, овие луѓе имаат право, како возрасни, да одлучуваат за својот живот. Никој не е ослободен од страдање, а секој човек ги доживува последиците од својот избор. Искусувањето на страдање, тешкотии, правење грешки не може да биде изговор за другите луѓе да ја ограничат слободата на друга личност. Исклучок се одлуките кои претставуваат директна закана по нечиј живот.

На луѓето со интелектуална попреченост им е потребна поддршка во процесот на донесување одлуки за да го направат најдобриот можен избор за себе. На луѓето со попреченост им е тешко да ги разберат условите на околниот свет и себеси. Поддршката од околината треба да биде ограничена на помагање во разбирањето на себеси, чувствата и потребите, како и истакнување на можните последици од различни избори на најобјективен можен начин. Поддржувачот треба да помогне во процесот на донесување одлуки и да ја почитува конечната одлука, дури и ако оцени дека е погрешна.

Признавањето на правото на лицата со интелектуална попреченост да донесуваат одлуки е поврзано со концептот за тоа кои се лицата со попреченост и какви права имаат. Во текот на последните 50 години, концептот се промени. Граѓанскиот модел (развиен во 1990-тите) се заснова на идејата за човекови права и промовира целосно учество на лицата со посебни потреби во општеството. Се смета дека треба да им се стават на располагање сите можности што ги користи и пошироката јавност. Моделот го промовира принципот дека наместо да се конструираат посебни програми и да се применуваат во посебни институции, лицата со попреченост треба да бидат поддржани во средините во кои живеат. Според овој модел, не се лицата со попреченост тие кои треба да се прилагодат на околината, туку обратно - околината треба да се прилагоди на нивните потреби. Наместо програми подготвени и водени од професионалци, треба да се создаде мрежа на формални и неформални групи за поддршка кои би помогнале за полесно справување со барањата на секојдневниот живот. Местото каде што на лицето со попреченост му е потребна поддршка не е установа или посебен објект, туку неговиот дом, училиште во соседството или работно место во близина. Во граѓанскиот модел, на лице со попреченост му е потребна индивидуална поддршка прилагодена на неговите специфични потреби. Контролата врз одлуките кои се однесуваат на инвалидно лице не ја врши лекарот или интердисциплинарен тим, туку самото лице - со можна помош. Приоритетната цел не е само задоволување на основните животни потреби на поединецот и промена на неговото однесување - туку самоопределување и контакти со другите, како и промена на средината и ставовите што преовладуваат во неа. Така, клучните елементи во Граѓанскиот модел за лица со попреченост опфаќаат:

а) Целосно учество во семејниот живот и во животот на заедницата. Лицата со попреченост имаат право да живеат во заедницата и локалната средина, а не во случајни облици на социјален живот; слично е и со семејството - едно лице има право да живее во своето семејство, да не биде откорнато од него и префрлено во специјализирани институции;

б) Меѓучовечки односи - да се биде дел од заедница значи дека поединецот има трајни односи со други луѓе, не само со оние кои се платени за тоа. Природните системи на

социјална поддршка не се достапни за луѓето кои живеат во посебни институции. Важен аспект е физичката интеграција со околината – на пр. живеење во нормален стан во локалната заедница;

в) Функционални и персонализирани програми - функционалното програмирање се фокусира на развивање на вештините што му се потребни на поединецот во неговата специфична животна ситуација; функционалното програмирање не ја занемарува потребата за учење, туку ја проценува потребата од стекнување дадена вештина од аспект на тоа дали ќе му овозможи на поединецот да учествува во средината и да придонесе за подобра интеграција;

г) Флексибилни и индивидуализирани форми на поддршка - нивната суштина е да им овозможат на лицата со попреченост да бидат независни, да прават сопствени избори и да имаат контрола врз сопствените животи.

Во современиот пристап кон попреченоста, лицето со попреченост ги има потполно исти права и слободи како и секое човечко суштество, а дискриминацијата на која било личност врз основа на неговата попреченост е прекршок против човечкото достоинство и вредност. Потенцијалот, талентите и способностите на лицата со попреченост, како и нивното знаење, вештини и искуство треба да се искористат за доброто на овие луѓе и на општеството во целина. Треба да се идентификуваат и ограничат бројните инфраструктурни и ментални бариери, кои се причина за дискриминација на лицата со попреченост, преку реконструкција на инфраструктурата, институционалната структура, законските регулативи и општествената свест. Решавањето на проблемите со попреченостите се состои од свесно адаптирање на физичката и социјалната средина во која лицата со попреченост живеат во согласност со нивните потреби, очекувања и можности.

Одбивањето да свесно се адаптира околината на специјалните потреби на луѓето со попречености е дискриминација. Луѓето со попреченост имаат право на автономија и самостојност, вклучувајќи и слобода да прават сопствени избори.

Попреченоста во современи услови е широк концепт кој вклучува не само оштетување на телото, туку и ограничувања во активноста на лицата со попреченост во нивното учество во општествениот живот. Во светлината на овој пристап, главните прашања во решавањето на проблемот со попреченоста вклучуваат отстранување на бариерите и создавање олеснувања во функционирањето на човекот.

Најкарактеристична црта на интелектуалното функционирање на лицата со интелектуална попреченост е когнитивното оштетување. Оваа штетување може да предизвика тешкотии во:

- а) Разбирање и извршување дури и едноставни задачи,
- б) Комуникација,
- в) Помнење и користење на знаењата и претходно стекнатите вештини,
- г) Поврзување, заклучување и предвидување,
- д) Препознавање на емоционални состојби, кои можат да предизвикаат проблеми во социјални ситуации.
- ѓ) Стекнување нови знаења и вештини, со складирање и потсетување на стари информации, како и користење на знаење во нови ситуации.

Затоа, се јавуваат нарушувања на меморијата, особено на краткорочната меморија. Исто така, една од важните карактеристики на интелектуалната попреченост е ниската способност за таканареченото неволево учење, односно учење кое не е планирано или водено од секојдневни искуства и набљудувања. Луѓето со интелектуална попреченост често бараат директно подучување на секоја задача, тие учат пред се практично преку учество во животни ситуации. Но без оглед на нивните ограничувања, овие луѓе имаат право на самоопределување.

Практиката на одземање на деловна способност на лице со попреченост во нивна корист е повреда на нивните основни права на слобода и почитување. Задачата на заедницата во која живеат лицата со попреченост е да развие механизми поинакви од одземањето на деловната способност, а кои ќе ги штитат лицата со попреченост од сериозните негативни последици од нивните одлуки.

4.3. Бариери, предизвици и ограничувања на Поддржаното Донесување Одлуки

4.3.1. Стереотипи и стигма

Одсекогаш постоело мислење дека луѓето со интелектуална попреченост не можат да донесуваат одлуки и да живеат самостојно. Ова мислење стана „верување“ кое доби форма на предрасуда (идеја силно вкоренета во општеството). Лицата со интелектуална попреченост уште од мали нозе се воздржуваат од процесот на одлучување и кога ќе станат полнолетни не се способни да донесуваат одлуки.

Стигмата претставува маргинализација на еден субјект од општеството како целина, бидејќи носи карактеристики неприфатливи за општеството. Тоа не е инхерентна социјална карактеристика, туку истата се создава преку социјална интеракција помеѓу стигматизираниот поединец и членовите во заедницата. Стереотипот се однесува на збир на генерализирани верувања за карактеристиките на членовите на една социјална група. И двата концепта се проучувани главно во социјалната психологија.

Стереотипите се поврзуваат со предрасуди: оценување – често негативно – на личноста без да го знаеме, со ставови на стигма: социјално дистанцирање, недоверба, страв; а можеби и со дискриминаторски однесувања: избегнување, отфрлање и исклучување.

Лицето кон кое постојат предрасуди често се третира помалку добро од другите кога станува збор за пристап до работа, нега, домување или услуги како што е слободното време. Овој понеповолен третман се нарекува дискриминација. Стигмата доаѓа од девалвација на човечкото битие, додека дискриминацијата вклучува правење разлика, искористување или ограничување на луѓето врз основа на нивните способности со што ги загрозува или оневозможува остварувањето или заштитата на човекови права и слободи. (Квалитативна анализа на пријавените искуства на дискриминација на корисниците на услуги за ментално здравје, 2016).

Истражувањето покажа дека поради стигмата, лицата со попреченост не можат да ги уживаат основни човекови права, т.е право на самостоен живот и еднакво учество во прашањата што се однесуваат на локалната заедница (Vuljevac et al., 2012). Исто така, се чини дека лицата со интелектуална попреченост се соочуваат со повеќе негативни стереотипи отколку лицата со други видови на попреченост (сензорни, кинетички, итн.)

и имаат тенденција да се повлечат социјално и да не бидат поддржани во барањето на нивните права (Вернер, 2015).

Начинот на кој ставовите се обликуваат е главно под влијание на културата на општеството од кое доаѓаат (Ingstad и Whyte, 1995. Nicolaisen, 1995. Bakheit and Shanmugalingam, 1997. Стоун, 2001. Рао, Шармила и Ришита, 2003). Поврзаноста на поединците со концептот на различното и постојаната зависност од другите (Коркер, 1998), влијае и дополнително ја развива распространетоста на стереотипите и погрешните верувања (Морис, 1991).

Различни анкети во последниве години, покажуваат дека иако преовладува генерално позитивен став, во реалноста мислењата на луѓето имаат тенденција да бидат повеќе негативни отколку што кажуваат (Hernandez et al, 2000). Истото се забележува и во однос на здравствените работници, кои поради својата работа се фокусираат на тешкотиите на поединците, што може негативно да го обликува нивното мислење (Amosun et al., 2013), како и да влијае на нивната последователна интервенција. (Париз, 1993. Мартин и сор., 2005. Џексон, 2007. Морисон, Џорџ, Москеда, 2008). Покрај тоа, уште од млада возраст, нивното учество во дискусии за сексуалноста не е прифатено, бидејќи постои верување дека немаат сексуални односи. На овој начин, сексуалните односи навистина и не се постигнуваат поради социјално мешање (Шекспир и др., 1996).

Информирањето на општеството е начин на елиминирање на негативните ставови, во комбинација со меѓусебна поврзаност со засегнатите поединци (Trawick, 1990). За да преовладуваат позитивните ставови, неопходно е да се зајакнат лицата со попреченост и да се развие верувањето дека тие имаат способност да донесуваат одлуки од кои ќе имаат корист. Исто така, потребно е да сфатат дека и за нив постои можност да живеат нормален живот. Би било корисно да се создадат соодветни околности преку кои поединците можат да ја промовираат својата динамика и да придонесат за заедницата (Tervo et al., 2004).

4.3.2. Нивоа на Одлучување: високо поддржано одлучување и ниско поддржано одлучување

Водичот за Специјална обука за промоција на правата на лица со психо-социјална, интелектуална и когнитивна попреченост на СЗО (WHO Quality Rights toolkit) упатува дека Членот 12 јасно изјавува дека сите луѓе, вклучително и луѓето со попреченост, имаат право да одлучуваат за сами себе и да нивните одлуки бидат почитувани од состанатите, како и тоа да нивните одлуки бидат препознаети како валидни одлуки пред законот. Членот 12 обезбедува заштита и при формалното одлучување и при неформалното секојдневно одлучување.¹

Ова практично значи дека лицата со попреченост, вклучително и интелектуалната попреченост, имаат право да носат секакви одлуки, вклучително и што да носат, што да јадеат и пијат, што да прават во текот на денот, вклучително и работата, со кого да поминуваат време, како што се пријателите и семејството, како да го минуваат слободното време, вклучително и патувањата, кога да се тушираат, кога да одат на спиење, каде да живеат, каква здравствена заштита да добиваат, како да управуваат со финансите итн. И затоа „треба рутински да се прашуваат за нивните желби, преференции и одлуки – за сите видови одлуки, големи и мали“.²

Некои од одлуките што ги носат можеби се едноставни одлуки од секојдневниот живот или се повремени, па обично бараат мала или воопшто никаква поддршка. Некои други се покомплицирани и поважни и бараат поголема поддршка и совет. Под сложени одлуки, подразбираме одлуки кои може да бараат од донесувачот на одлуки да разбере и обработи поголеми количини или потешки информации или пошироки и/или поапстрактни потенцијални ефекти. Таквите одлуки обично вклучуваат „управување со финансии и инвестиции, медицински одлуки и правни одлуки како тестаменти, полномошно и одлуки за одбивање на третман или планирање на крајот на животот.“³

¹ Поддржано одлучување и навремено планирање. Специјална обука за промоција на правата на лица со психо-социјална, интелектуална и когнитивна попреченост, СЗО. Водич за обуката

² Национални Сервиси за Попреченост, 2019. Лица со попреченост и Поддржано донесување на Одлуки. Водич за *НОШП (NDIS) провајдери во НЈВ*

³ Поддржано Донесување на Одлуки од Теорија до Пракса: Имплементирање на Правото за уживање на Деловна Способност, Роза Хардинг и Езги Ташчиоглу

Тип на одлука	Рутинска	Повремена	Ретка	Исклучителна
Едноставна	Оброк, Забава, Облека	Украсување на домот, Купување подароци	Одење на циркус, Промена на фризура	Пуштање/растењ е брада
Важна	Вежбање, Диета, Лични врски/односи	Избор на поддржувачи, Контрола на раѓање	Медицински третман, Миленици	Загуба/жалост
Сложена	Лични односи	Одмор	Преселба	Операција од животна важност

“Количината и видот на потребната поддршка ќе се разликуваат од личност до личност и ќе зависат од одлуката што треба да се донесе”.⁴

Други варијабли што треба да се земат предвид ги вклучуваат и следниве компоненти:

- **Информации** – количината и квалитетот што му се достапни на одлучувачот и колку се разбирливи.
- **Број на опции** - колку тие се му се познати на оној што ги носи одлуките и колку лесно можат да се споредат еден со друг во процесот на нивна процена.
- **Свесност и разбирање за последиците** за која било од опциите, вклучувајќи го и ставот на другите значајни луѓе во животот на оној што носи одлуки.
- **Лична безбедност** – која се состои од самодоверба, ниво на самопочит, претходно искуство во донесување одлуки, свесност за правата, подготвеност да се ризикува неодобрување наспроти желба да се бара одобрение.
- **Поврзување и соединување на идеи** – бидејќи повеќето одлуки имаат различни елементи и компоненти како што се „ако ова, тогаш тоа...“.
- **Комуникација** - во способноста да се слушне и разбере информацијата, но и да се артикулираат сопствените идеи, преференции и резерви, како и способност да се бара појаснување на информациите.

⁴ Поддржано Донесување на Одлуки, Рамка, развиена од Луѓето на прво место (People First,) Шкотска

- **Комоција со нови искуства и преземање ризик** – таму каде што носителот на одлуки имал многу ограничени искуства и има фиксна шема на однесување, многу веројатно е дека ќе чувствува непријатност при одлучувањето да проба нешто ново или непознато. Слично на тоа, ако лицето е воспитано да се плаши од ризик, тоа ќе влијае на донесувањето одлуки.

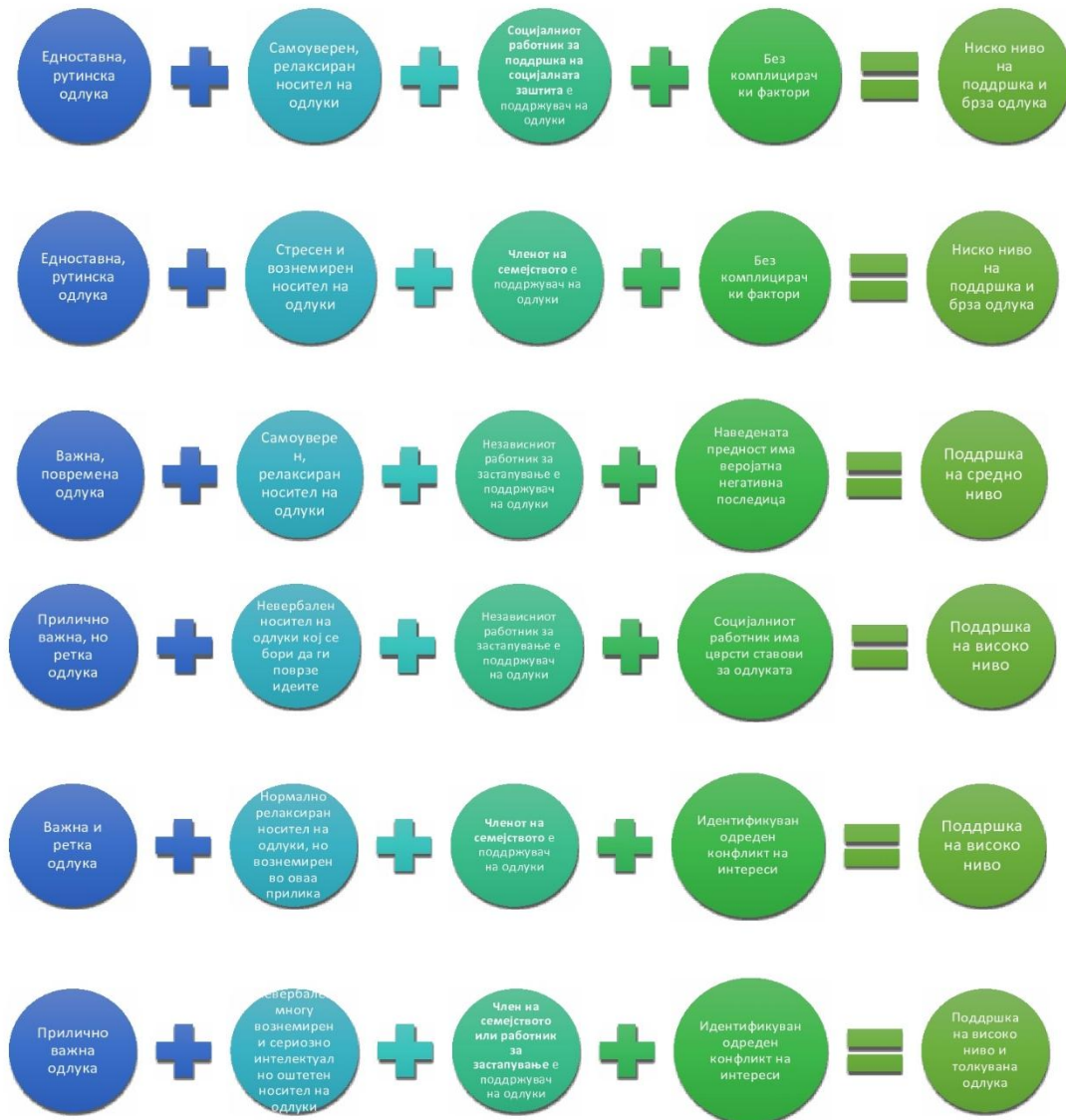
Некои одлуки имаат потреба од ниско ниво на поддршка, други средно, а други високо ниво.

Следниот дијаграм го прикажува различното ниво на поддршка што е потребно во зависност од видот на одлуката, но и земајќи ги предвид гореспоменатите варијабли според Рамката за поддржано донесување одлуки што беше развиена од Луѓето на прво место (People First).⁵

- Општо земено, **поддршката на ниско ниво** значи дека поддржувачот е тука да дава информации, можеби да дискутира за одлуката и можните исходи или последици со носителот на одлуки, и да ја разгледа одлуката во подоцнежна фаза (доколку е неопходно).
- **Поддршка на средно ниво** би ги вклучила сите погоре наведени елементи, но предвидува повеќе време за поддржувачот да разговара за одлуката и различните исходи и последици со носителот на одлуката. На одлучувачот може да му треба повеќе време за да ја донесе одлуката или може да се чувствува помалку самоуверено во донесувањето на одлуката.
- **Поддршка на високо ниво** ги вклучува и елементите споменати погоре, но се очекува поддршката да се одвива во подолг временски период, со повеќе придонес од поддржувачот во врска со истражувањето на опциите, и можно е информациите релевантни за одлуката да треба да се споделат на неколку прилики - кога носителот на одлуката е подготвен да ја прими - и одлуката донесена е разгледана во неколку наврати за да се осигура дека носителот на одлуката е посветен на одлуката и искрено сака да ја следи.

⁵ Поддржано Донесување Одлуки, Рамка, Развиена од Луѓето на прво место (People First), Шкотска

Дијаграм на варијабли и резултати

- Толкувани одлуки** се случуваат кога лицето или не може вербално да ја пренесе волјата и претпочитањето или има големи тешкотии во тоа. Ова може да биде поради ограничена комуникација или сериозно интелектуално оштетување или поради која било друга причина. Во овој пример, поддржувачот на одлучување треба да протолкува каква е волјата и претпочитањето на личноста или најверојатно ќе биде. Поддржувачот го прави тоа преку блиски односи со личноста, интимно познавање на личноста и неговите/нејзините сакања и несакања и вешто читање на изразот на лицето, јазикот на телото и звучните знаци дадени од лицето.

4.3.3. Разбирање на тешките и сложени попречености

Лицата со тешка и длабока интелектуална попреченост обично претставуваат голем процент на повеќекратни хендикепи (церебрална парализа, проблеми со видот или слухот, емоционално растројство итн.). Овие луѓе ќе имаат повеќе тешкотии во училиште, дома и во заедницата. Лицето со тешка интелектуална попреченост ќе има потреба од поинтензивна поддршка во текот на целиот свој живот⁶.

Следната табела ги прикажува класификациите на интелектуалната попреченост и потребната поддршка во зависност од тежината.

Табела 1. Класификација на интелектуалната попреченост (адаптирано од Клинички карактеристики на интелектуалната попреченост, 2015 година).

Категорија	Приближна процентна распределба на случаи по категорија	DSM-IV Критериум (нивоата на попреченост базирани само на IQ)	DSM-5 Критериум (класификација врз основ на секојдневните вештини)	AAIDD Критериум (класифиција врз основа на интензитетот на потребната поддршка)
Лесна	85%	Приближен IQ опсег 50–69	Може да живее самостојно со минимални нивоа на поддршка	Потребна е периодична поддршка за време на транзиции или периоди на несигурност
Умерена	10%	Приближен IQ опсег 36–49	Независниот живот може да се постигне со умерени нивоа на поддршка, како што се оние достапни во	Потребна е ограничена поддршка во секојдневните ситуации

⁶ Американско здружение за интелектуални и развојни попречености.

групните домови

Тешка	3.5%	Приближен IQ опсег 20–35	Потребна е секојдневна помош со активности за самогрижа и надзор на безбедноста	Потребна е голема поддршка за секојдневните активности
Длабока	1.5%	IQ <20	Бара 24-часовна нега	Сеопфатна поддршка потребна за секој аспект од секојдневните рутини

Правото на луѓето со тешка и сложена попреченост да одлучуваат може да се реализира со поголема поддршка за тоа како да се донесат тие одлуки.⁷ „Сепак, понекогаш, никаква поддршка нема да му овозможи на лицето со попреченост да донесе многу тешка или сложена одлука.“⁸

Во овие случаи, некои земји предвидуваат или интерпретирано одлучување, а други го заменуваат донесувањето одлуки.

Неодамнешното истражување покажа дека „количината на поддршка што им е достапна на лицата со посебни потреби од професионалците за нега во првите редови се чини дека се намалува во обратна врска со сложеноста на одлуката што треба да ја донесат. Така, на пример, додека секојдневните финансиски прашања беа релативно добро поддржани, имаше многу мал ангажман со посложени финансиски одлуки, кои наместо тоа беа пренесени на повисоките нивоа во рамките на организациски амбиент.“⁹

⁷ Национални служби за попреченост, 2019 година. Лица со попреченост и поддржани одлуки - Водич за давателите на NDIS во Нов Јужен Велс.

⁸ Поддржано донесување одлуки, рамка, развиена од Најпрво луѓето (Шкотска) стр. 12-13

⁹ Поддржано донесување одлуки од теорија до пракса: Спроведување на правото да се ужива правен капацитет, Рози Хардинг и Езги Ташчиоглу.

4.4. Фасилитатори, овозможувачи и механизми за соработка на ПДО

4.4.1. Промена на парадигмата

По законските измени промовирани со Конвенцијата за правата на лицата со посебни потреби, лицата со попреченост и/или ментална болест можат сами да донесуваат одлуки. Ова имплицира дека професионалците и, исто така, семејствата кои се обидуваат да ги поддржат треба да ги променат своите верувања околу менталното здравје и попреченоста, нивните пристапи и нивните методологии. Во некои случаи, тоа може да значи почитување на изборот на лицата со попреченост иако тие предизвикуваат проблеми или генерираат непожелни последици. Главно, професионалците мора да препознаат дека се луѓе и, според тоа, имаат право да прават грешки и да учат од последиците поврзани со нив.

Потоа, *Поддржано Донесување Одлуки* се заснова - и промовира - почитување на човековите права на лицата со попреченост. Оваа стратегија ги учи како би можеле, барем, да ги анализираат ризиците пред да донесат одлука и како да ги измерат нивните можни резултати. Дополнително, *Поддржаното Донесување Одлуки* имплицира дека професионалците треба да се обидат да изградат врска (однос) со лицата со попреченост. Но, овој однос никогаш не може да значи дека тие одлучуваат, како референтни фигури, без да ги земат предвид преференциите, желбите и целите на поддржаните луѓе. Зад *Врската за Поддршка*, професионалците мора да го објаснат процесот за да се добие соработката на луѓето и нивното учество во различните фази. Тие ќе ги охрабрат, давајќи им ги потребните алатки и совети, да донесат свои одлуки со оглед на тоа што сакаат да постигнат во нивниот живот.

Од друга страна, професионалците, за да го спроведат и олеснат *Поддржаното Донесување Одлуки*, мора да ги разјаснат овие најтешки и сложени прашања користејќи прилагоден јазик, секогаш откривајќи дека лицата со попреченост ја разбираат важноста да одлучуваат за својот живот. Можеме да кажеме дека тие имаат право да ја дефинираат својата иднина, да ги утврдуваат своите цели и да ги

развираат своите витални проекти. Всушност, процесот на *Поддржано Донесување Одлуки* има три камен-темелници: (1) *Врска (однос)* за поддршка, (2) *Договор* што треба да го потпишат и луѓето со сложени потреби и професионалците и (3) постојан преглед на условите и резултатите кои произлегуваат од овој договор. Професионалците ќе земат предвид дека луѓето на кои им е потребна поддршка можат да одлучат какви услуги ќе добијат и, навистина, како сакаат да ја добијат. Лицата со попреченост заедно со стручните лица и семејствата ќе ги напишат условите и барањата од договорот. Како последица на тоа, *Поддржано Донесување Одлуки* претпоставува, секогаш во можните граници, симетричен однос во кој тие се протагонист наместо обични гледачи.

Сумирајќи ги претходните согледувања, главните актери на одлучувањето се луѓето со сложени потреби. А професионалците можат да ја дадат својата поддршка само кога, каде и како овие луѓе одлучуваат, барајќи нивна соработка и соработка.

4.4.2 Услуги во заедницата

Традиционално, лицата со попреченост немаа можност да одлучуваат за својот живот. Пред веќе споменатата законска измена, тие не можеа да одлучуваат ниту да ги заштитат своите права. Честопати, јавните власти претпочитаа да ги спречат можните неуспеси и социјални конфликти со нивно затворање во институциите со оглед на нивните проблеми во однесувањето и симптомите. Напротив, во денешно време, професионалците размислуваат за други начини да ги поддржат без да користат насилни третмани или без да предизвикаат нивна социјална изолација.

Стручните лица сметаат дека социјалната вклученост е неопходен услов за секоја психолошка и социјална интервенција. Не треба да го негираме правото на лицата со попреченост да воспостават, да ги зајакнуваат и одржуваат своите социјални односи со нивните семејства, пријатели и соседи. Затоа, услугите мора да се засноваат на пристап на заедницата имајќи предвид дека односите што луѓето ги изградиле или би можеле да ги градат се најдобриот механизам за да се обезбеди нивно закрепнување, благосостојба и среќа. Доколку овие групи, особено ранливите, се подалеку од нивните заедници, професионалците не можат да чекаат брзо подобрување на нивната психолошка рамнотежа ниту на квалитетот на нивниот живот.

Лицата со попреченост, како и останатите лица околу нив, имаат социјални и афективни потреби. Ако не ги земеме предвид овие потреби и чувства, усвојувајќи го овој пристап на заедницата како работна стратегија, би можеле да генерираме фрустрации и непожелни однесувања кои, токму, професионалците се преправаат дека ги спречуваат. Овие социјални потреби на кои професионалците треба да присуствуваат се:

- a) На лицата со попреченост им е потребна социјална и емоционална поддршка од семејствата, пријателите и заедниците. Оваа поддршка нужно подразбира разбирање на расположенијата и внатрешните конфликти што овие групи со попреченост би можеле да ги искушат поради нивните околности.
- b) Лицата со попреченост, исто така, треба да обезбедат поддршка на нивните семејства, пријатели и заедници, чувствувајќи дека придонесуваат со нивната благосостојба. Всушност, во врска со оваа потреба, професионалците ќе откријат дека лицата со попреченост треба да чувствуваат дека нивните придонеси се корисни и имаат влијание врз нивните општествени кругови.
- c) Конечно, лицата со попреченост треба да чувствуваат дека се дел од нивните заедници и, како последица на тоа, треба да изградат социјален идентитет кој ги дефинира аспектите на нивната личност давајќи им заеднички цели. Треба да ги потсетиме професионалците дека заедницата може да се смета за извор на самопочит, витални цели и самоверба.

Потоа, услугите засновани во заедницата се механизмот за задоволување на овие клучни општествени потреби. И, во исто време, се начин за подобрување на самопочитта и самовербата кај лицата со попреченост. Како последица на тоа, овој пристап ја промовира психосоцијалната рамнотежа на лицата со попреченост, спречувајќи ја нивната социјална изолација и нивното адаптивно однесување.

Конечно, треба да истакнеме дека услугите засновани во заедницата ја промовираат, како што воведовме претходно, соработката и кооперативната работа помеѓу професионалците и лицата со попреченост, земајќи го во предвид взаемното почитување за најважниот принцип. Потоа, професионалците кои работат со овој пристап треба да воспостават активно учество на лицата со попреченост и заеднички, тие мора да постигнат договор со оглед на тоа каков придонес би можеле да дадат нивните семејства, пријатели и заедници за да се олесни независното живеење.

4.4.3 Обука за Човекови Права и Поддржано Донесување Одлуки

Со оглед на тоа како се промени правната парадигма, професионалците треба да ја знаат содржината на *Конвенцијата за правата на лицата со попреченост*. Но, исто така, професионалците треба да добијат обука за *Правата за Квалитет*, иницијатива промовирана од СЗО. Ова значи дека треба да обезбедиме знаење за:

a. Што се Човекови Права? Понатаму, професионалците кои ги поддржуваат лицата со попреченост треба да ги знаат меѓусебните врски помеѓу овие Човекови Права. Всушност, како што забележува членот 12 од споменатата конвенција, лицата со попреченост имаат право сами да одлучуваат и, следствено, професионалците треба да дадат поддршка за унапредување на одлучувањето. Во текот на овие одлуки, групите со сложени потреби ќе можат да ги контролираат своите животи, дефинирајќи го својот животен проект.

b. Професионалците треба да научат како да воспостават *Цврста Врска (однос)* за поддршка и *договори со лицата со попреченост*, секогаш земајќи ги како референтна точка нивните преференции, желби и волја. Понатаму, Човековите Права подразбираат да се води сметка за нивната волја, дури и кога професионалците мислат дека можните последици што произлегуваат од одлуките ќе бидат проблематични. Ќе ги потсетиме професионалците дека грешките се можности за учење. И овие негативни искуства би можеле да се дефинираат, тогаш, како знаење и витални лекции за животот. На крајот на краиштата, лицата со попреченост треба сами да ги надминат своите тешкотии, препреки и да ги решат своите проблеми за да ги подобрат своите вештини и, на тој начин, да ја зголемат својата автономија.

c. Професионалците треба да научат како да ги идентификуваат стереотипите, стигмата и навредливите ситуации за да го спречат негативното влијание што овие нефер искуства би можеле да го имаат врз лицата со попреченост. Покрај тоа, професионалците треба да го пренесат своето знаење

за да им помогнат и да ги поттикнат најранливите групи да откријат кога некој ги повредува нивните права. Треба да имаме на ум дека лицата со попреченост имаат право да ги заштитат своите слободи и нивното право да донесуваат одлуки без поголемо мешање од границите наметнати со нормите.

Поврзано со Поддржано Донесување Одлуки, професионалците треба да стекнат и да се обучуваат за вештини за да ги идентификуваат потребите и желбите на лицата со попреченост. Овие вештини подразбираат учење кои потреби најчесто сакаат да ги задоволат најранливите групи (и кои пречки често ги наоѓаат за да го постигнат тоа). Дополнително, професионалците треба да имаат компетенции како: активно слушање, реторички техники и други комуникациски стратегии за да го олеснат разбирањето на емоциите, мислите и одлуките на поддржаните луѓе.

Конечно, професионалците треба да добијат стратегии за воспоставување, дефинирање, прегледување и прилагодување на работните планови за да се осигураат дека обезбедената поддршка е најсоодветна за секое лице со сложени потреби. Една од нашите главни цели е да го персонализираме вниманието што го добиваат лицата со попреченост врз основа на, како што нагласивме, пристапот заснован на Човековите Права и заедницата. Потоа, како што ќе покажеме низ методологијата, поделена во различни фази, најранливите групи имаат огромен спектар на потреби и желби и мора да се соочат со различни тешкотии. Сето тоа подразбира огромен напор да се опишат за да се прилагодат услугите што се даваат на специфичните околности што ги доживуваат лицата со попреченост.

4.4.4. Проценка и управување со ризици: одлуки и процеси на учење

Кога луѓето со попреченост донесуваат одлуки, тие мора да ги земат предвид ризиците што ги подразбираат тие избори. Често луѓето ги толкувата само како финални последици¹⁰ кои треба да се спречат. Но, тие се појавуваат порано, многу порано во одлучувањето, и не се секогаш фрустрирачки неуспеси и загуби. Напротив, ризиците нè учат важни лекции за тоа како да управуваме со предизвикувачки ситуации и како да ги решаваме проблемите. Лицата со попреченост треба да ги земат предвид – и да ги анализираат – ризиците дури и кога идентификуваат кои алтернативи имаат за да ги задоволат нивните потреби.

Затоа, ризиците ги разбираме како психосоцијални процеси. Овие процеси покажуваат како емотивните и мисловните обрасци на луѓето и нивното однесување ги ставаат во штетна положба. Мораме да ги земеме предвид, во исто време, нивните потреби, проблеми и конфликти. Во врска со оваа кратка дефиниција, развиена на следните страници, ризиците произлегуваат од интеракцијата помеѓу лицата со попреченост и нивната околина. Потоа, важно е да знаете како одредена ситуација влијае врз нив, мотивирајќи ги нивните одлуки и постапки. Во еднаква мерка, од фундаментално значење е да се открие како нивните дејства влијаеле и ќе влијаат на нивната околина. Всушност, ова толкување ги почитува и промовира човековите права и општествените вредности признати во *Конвенцијата за правата на лицата со посебни потреби*.

Како што коментиравме, овие психосоцијални процеси, сфатени како ризици, ги ставаат лицата со попреченост во ранлива положба. Ние ќе ја именуваме оваа „Ризична Позиција“. Во зависност од нејзината сериозност, одредена од различни околности што ќе ги опишеме подолу, поединците може да претрпат загуби и болни искуства.

Во процесот на донесување одлуки, лицата со попреченост спроведуваат различни активности:

¹⁰ Традиционалната дефиниција за ризик главно ги разгледува негативните последици со кои луѓето треба да се соочат **по** донесувањето на нивните одлуки. Истакнавме за да покажеме дека и професионалците и лицата со попреченост забораваат какви ризици може да се појават **додека** ги носат овие одлуки. Надвор од конечните резултати предизвикани од нивниот избор, ќе го фокусираме нашето внимание на ризиците што се појавуваат додека поединците размислуваат што ќе направат. Потоа, не ги земаме предвид само ризиците како „губење пари“, „раскинување на емотивните односи“ или „здравствени проблеми“. Ќе ги анализираме психосоцијалните процеси кои се подразбираат во одлучувањето. Тие ќе влијаат дали луѓето можат да ги спречат, управуваат или намалат крајните ризици и според тоа, ќе ја дефинираат нивната *Ризична Позиција*.

- (а) Идентификувајте какви алтернативи и опции имаат.
- (б) Идентификувајте ги нивните ресурси (знаење, вештини, алатки, пари, социјална поддршка...) и планирајте како да ги користите.
- (в) Вреднете ги и измерете ги можните решенија, разбирајќи ги како стратегии за решавање проблеми и конфликти и акциони планови за постигнување на личните цели.
- (г) Да се применат во пракса акционите планови и стратегии кои предизвикуваат пожелни и непожелни последици.

Вообичаено, лицата со попреченост - исто така и професионалците кои ги поддржуваат - го фокусираат своето внимание само на последната спомената акција, кога сакаат да ги материјализираат своите планови. Тогаш, дали тие претпоставуваат дека останатите опишани дела не имплицираат ризици? Откривме дека кога луѓето ги земаат предвид само финалните последици предизвикани од нивниот избор, проценката на ризикот не е најсоодветна. Имајќи ги предвид овие околности, сметаме дека е од суштинско значење да се анализираат ризиците што луѓето треба да ги набљудуваат за да ја донесат најдобрата одлука. За да ја олесниме оваа проценка, ја развивме **Шемата за Ризици и Процеси на Учење:**

- (1) Професионалците треба да размислат како *Бројот на Воочени Алтернативи* влијае на лицата со попреченост кои треба да донесат одлука. Ако присутните согледаат многу опции, ќе најдат проблеми да ги анализираат длабински. Сигурно, луѓето нема да можат да размислуваат за сите потенцијални негативни и позитивни последици. Од друга страна, лицата со попреченост би можеле да немаат доволно алтернативи за да ги задоволат своите потреби и да ги решат своите проблеми. Во овие две сценарија, професионалците треба да ги имаат предвид можните когнитивни, емоционални и социјални ризици. Најранливите групи би можеле да доживеат анксиозност и огромни грижи. Во секој случај, професионалците и, јасно е, лицата со попреченост треба да управуваат со овие ризици кои можат негативно да влијаат на замислените стратегии и планови.

Мораме да истакнеме дека *Бројот на Перцепирани Алтернативи* го зема како почетна точка како луѓето со попреченост размислуваат и го толкуваат својот свет. Тоа значи дека, надвор од објективните околности, важно е да се знае од која позиција поединците ги перципираат нивните проблеми, конфликти и социјалните мрежи. Поради оваа причина, професионалците исто така треба да идентификуваат дали лицата со попреченост имаат тенденција да ги преценуваат или потценуваат нивните опции, зголемувајќи ја веројатноста да ги претрпат психолошките ефекти опишани претходно. На пример, кога некој има

тенденција да ги прецени неговите/нејзините алтернативи, тие би можеле да согледаат дека имаат многу опции во неговиот/нејзиниот дофат.

(2) Луѓето треба да идентификуваат кои ресурси ќе ги користат за да ги постигнат своите цели за да ги задоволат нивните потреби. Всушност, професионалците треба да ги поттикнат да размислуваат за тоа кои ресурси се најсоодветни за соочување со конкретна ситуација. Исто така, ако лицата со попреченост навистина сакаат да ги решат своите проблеми, треба да размислат како да ги искористат своите ресурси. Пред да ги користат, треба да подготват акционен план. Во оваа фаза, професионалците исто така треба да проценат дали поединците ги преценуваат или потценуваат своите ресурси. Професионалците треба да ги имаат предвид следните ризици:

(2.1) Ако ги прецениле своите ресурси, веројатно ќе донесат одлуки и ќе дејствуваат размислувајќи што може да ги искористи ресурсите што навистина ги немаат. Во овие случаи, нивните планови ќе се засноваат на нереални премиси и нивните шанси за успех ќе се намалат.

(2.2) Ако ги потцениле своите ресурси, веројатно нема да ги вклучат сите ресурси што навистина ги имаат во нивните акциони планови. Ова може да влијае на нивните стратегии за решавање на проблемите и конфликтите. Дури, тоа би можело да ги поттикне да ги преиспитаат своите цели, откажувајќи се да ги задоволат суштинските потреби или да претпостават дека никогаш нема да постигнат некои цели.

Пред сè, кога лицата со попреченост имаат тенденција да ги потценуваат своите ресурси, професионалците треба да ја ценат нивната самодоверба и какви негативни верувања имаат за нивните компетенции. На пример, ако поединците мислат дека не ја контролираат својата околина и дека тоа не може да ги промени нивните околности, веројатно ќе веруваат дека немаат доволно ресурси за да ги задоволат нивните потреби. Ова би можеле да го преведеме како лицата со попреченост, откако ќе ги одмерат нивните ресурси, чувствуваат дека не се подготвени да се соочат со нивните секојдневни предизвици бидејќи ги немаат потребното знаење, вештини и/или социјална поддршка за да ги надминат.

(3) По планирањето како да дејствуваат, лицата со попреченост треба да ги проценат нивните можни решенија. Овие потенцијални решенија се, во пракса, различни стратегии и акциони планови. Ова значи дека тие внимателно размислувале за нивните опции. За секоја од овие алтернативи, тие размислувале различни начини да ги решат

своите проблеми и да ги постигнат своите желби. Потоа, професионалците треба да ја земат предвид *Проценката на Можните Решенија*. Во секој случај, лицата со попреченост имаат тенденција да ги оценуваат нивните акциони планови земајќи ги предвид *Очекувањата од Резултатот*. Тоа значи дека тие ќе ги замислат причините и последиците од нивните одлуки и постапки. Често се среќаваат луѓе загрижени за резултатите што произлегуваат од нивните дела, размислувајќи понатаму како тоа ќе влијае на нивната самоверба. Ризикот се појавува кога луѓето треба да донесат важна одлука, но нивните прогнози поврзани со можните резултати од нивните дела се, барем, не многу оптимистички. Во овие случаи, мотивацијата на луѓето би можела да се намали и оваа околност би влијаела на нивните перформанси со оглед на тоа што тие ќе претпостават дека нивните акциони планови не се ефективни. Сумирајќи го овој процес:

(3.1) Лицата со попреченост имаат повеќе или помалку оптимистички очекувања поврзани со резултатите што ќе ги имаат нивните дела. Се прашуваат „дали ќе ги постигнеме нашите цели и ќе ги задоволиме нашите потреби?>>

(3.2) После тоа, тие ќе ги проценат своите планови и стратегии врз основа на нивните *Очекувања за Резултат*. Ако веруваат дека нивните напори нема да добијат ветувачки резултати, тогаш како ќе ги оценат нивните стратегии? Во исто време, планираните стратегии би можеле да влијаат на нивните очекувања.

(3.3) Во зависност од *Очекувањата на Резултатот* и *Проценката на Можните Решенија*, луѓето можеа да видат како нивната мотивација и самоверба се намалуваат додека нивните негативни чувства се зголемуваат. Дополнително, професионалците треба да имаат на ум дека изведбата зависи од мотивацијата и од емоционалната рамнотежа.

(4) Лицата со попреченост веќе ги процениле нивните можни решенија за нивните проблеми и конфликти. Сега треба да донесат одлука. Тие ќе го изберат акциониот план кој, веројатно, дава подобри резултати. Ова имплицира дека тие го споредиле својот опсег на стратегии, врз основа на нивните *Очекувања за Резултат* и *Проценка на Можни Решенија*. После тоа, и земајќи ги предвид нивните емоции, грижи и надежи, тие можат да изберат кој план ќе го применат во пракса за да ги постигнат своите цели.

Професионалците треба да ги потсетат лицата со попреченост дека, честопати, кога ги применуваат своите стратегии, ситуацијата може да бара од нив да ги променат аспектите на нивните планови. Дури и најдобрите акциони планови треба да се изменат. Во овие околности, главниот ризик што може да се појави е вкочанетоста.

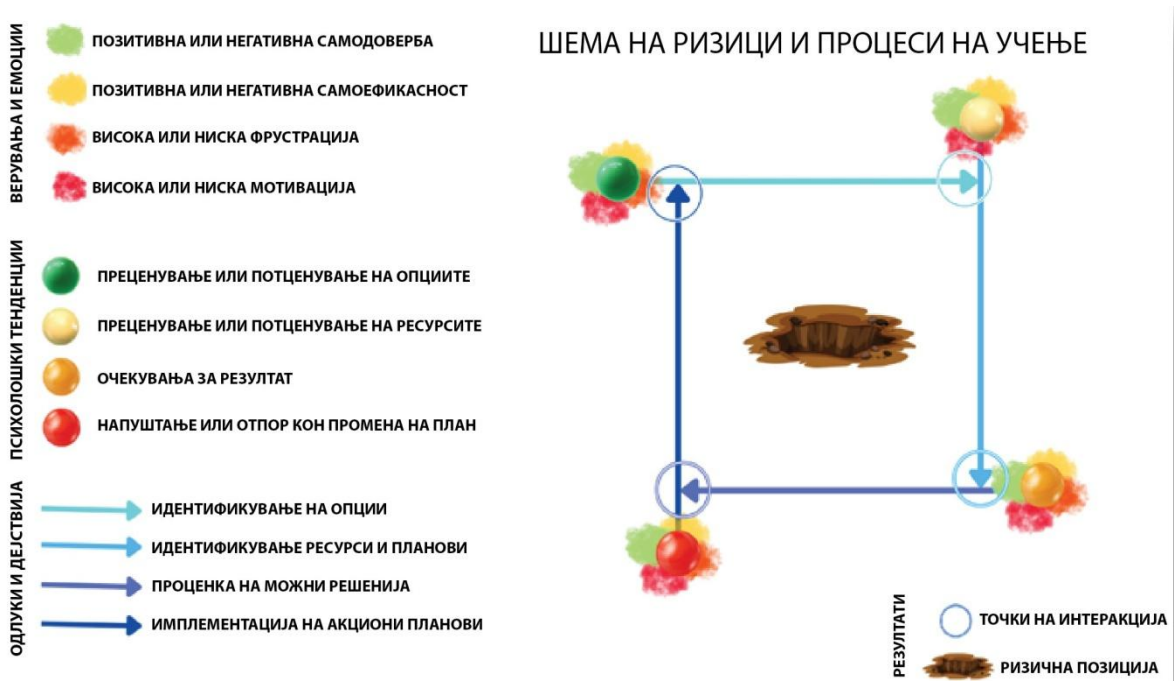

Лицата со попреченост треба да имаат на ум дека ќе треба да ги променат своите постапки. Пред сè, ако сакаат да ги надминат своите предизвикувачки ситуации и да спречат неуспеси. Потоа, во овој момент, професионалците треба да разгледаат две тенденции:

(4.1) Кога луѓето одбиваат да ги променат своите планови, обидувајќи се да ги наметнат своите желби без да размислуваат за нивните реални околности. Тоа би можеле да го протолкуваме како *Тенденција на Отпор кон Промени*.

(4.2) Од друга страна, луѓето би можеле со крајна леснотија да ги менуваат своите планови, игнорирајќи ги сопствените потреби, желби и цели. Овде, би можеле да ги вклучиме овие поединци кои веднаш го прифаќаат влијанието што другите луѓе се обидуваат да го извршат врз нив. Исто така, во оваа група ги разгледуваме оние кои ги претпоставуваат нивните околности (тешкотии, проблеми и конфликти) како непроменливи факти. Во овој случај, лицата со попреченост покажуваат Тенденција или Напуштање на Промена.

Во овие сценарија, лицата со попреченост може да доживеат фрустрација, анксиозност и други негативни емоции. Исто така, можеа да видат и како паѓа нивната мотивација.

Професионалците не треба да ги забораваат процесите на учење. Тие се присутни во сите фази на одлучување. Всушност, веројатно, најважната цел на овој европски проект е промовирање на вештини за донесување подобри одлуки, користејќи дигитални алатки за да се постигне оваа цел. И, ако професионалците претендираат да ги поддржуваат лицата со попреченост да ги развијат овие способности, треба да имаат на ум дека тие подразбираат процеси на учење. Меѓутоа, во овој момент, мораме да нагласиме дека ќе разгледаме, главно, два вида процеси на учење:

- (1) *Корисни Процеси на Учење*: Овие процеси на учење кои им овозможуваат на луѓето да ги решат своите проблеми и конфликти и да ги постигнат своите цели, задоволувајќи ги на тој начин нивните потреби. Овие процеси ќе имаат адаптивни резултати.
- (2) *Штетни Процеси на Учење*: Процесите на учење што ги попречуваат да ги надминат нивните тешкотии и да ги реализираат нивните проекти. Тие ќе имаат резултати не многу приспособливи.

Врз основа на *Шемата за Ризици и Процеси на Учење*, ќе земеме предвид дека лицата со попреченост научиле да ги преценуваат своите можности и ресурси за да се справат со нивните негативни емоции. Оваа психосоцијална тенденција би можеле да ја толкуваме како механизам за самозаштита. Честопати, лицата со попреченост не знаат како да се справат со својата фрустрација, стравови, несигурности, па дури и со анксиозноста предизвикана од секојдневните несигурности. Освен тоа, бидејќи имаат потешкотии да ги идентификуваат и разберат сопствените чувства, тие дури и не знаат со какви емоции треба да се справат. Од друга страна, понекогаш, нивните семејства, пријатели и терапевти не им обезбедуваат корисни алатки за да им помогнат да управуваат со нивните емоционални реакции, доживевани посебно по непријатни животни ситуации.

Ако нивната анксиозност и фрустрација значително се намалат по преценувањето на нивните алтернативи и ресурси, оваа стратегија би можела да стане психолошки тренд или шема со оглед на нејзината очигледна корисност. На крајот на краиштата, луѓето учат од нивните успеси и неуспеси¹¹. И намалувањето на нивните негативни чувства претпоставува, според нив, вистински успех без оглед на користените методи. Сепак, на овој начин лицата со попреченост никогаш нема да знаат како да управуваат со

¹¹ Лицата со попреченост учат од негативните и позитивните последици од нивните дела со оглед на тоа што по донесувањето на нивните одлуки размислуваат за овие резултати. Во некои ситуации, тие намерно ќе ги проценат своите одлуки за да разберат зошто не -или- ги постигнале своите цели. Наместо тоа, под други околности, тие ќе се обидат да откријат што се случило инстинктивно влечени од фрустрација или какви било силни емоции. Во секој случај, нивните дела се средства за задоволување на нивните потреби и за решавање на нивните проблеми и конфликти. Ако нивните одлуки ги немаат посакуваните резултати, тогаш, веројатно, ќе мора да ги преиспитаат своите акциони планови.

своите емоции. Најверојатно, нема да можат да ги постигнат своите цели, со тоа што нивната демотивација, фрустрација и несигурност ќе се зголемат. Кога тоа ќе се случи, тие би можеле да почнат да ги потценуваат своите ресурси, игнорирајќи ја дури и поддршката што нивните семејства и терапевти навистина можат да им ги пружат. После тоа, многу често се забележува дека нивната самодоверба е ужасно нарушена. Ако мислат дека немаат доволно можности или ресурси за да ги постигнат своите цели и, дополнително, нивната мотивација и самодоверба се исклучително ниски, какви *Очекувања за Резултат* ќе имаат? Сигурно ќе веруваат дека нивните акциони планови и стратегии нема да ги имаат посакуваните резултати.

Професионалците би можеле да проучат како овие *Штетни Процеси на Учење* ги промовираат и зајакнуваат опишаните психолошките тенденции, како, на пример, тенденцијата за потценување на ресурсите. Во исто време, овие процеси на учење ги хранат негативните емоции и ги консолидираат погрешните верувања кои ги попречуваат луѓето со попреченост да развијат вештини за правилно управување со нивните проблеми. Пред сè, професионалците би можеле да ја користат *Шемата на Ризици и Процесите на Учење* за да ги организираат информациите изразени од корисниците на услугите. Исто така, овој метод може да биде корисен за разбирање и објаснување на проблемите што поединците ги наоѓаат кога донесуваат одлуки. Овде, мораме да истакнеме дека *Ризичната Позиција* зависи од овие процеси на учење, штетни или корисни. Препорачуваме професионалците да дејствуваат на точките каде што психолошките тенденции, во текот на нивните емоционални последици, се засилуваат себеси.

По дефинирањето на ризикот како процес, професионалците треба да имаат предвид дека лицата со попреченост можат позитивно да учат од своите емоции, одлуки, постапки, неуспеси и успеси. Всушност, нашите напори мора да бидат наменети да ги овозможат нивните *Корисни Учења* и личен развој. Професионалците треба да размислат за:

- (а) Откако ќе донесат одлуки, лицата би можеле да научат дека имаат повеќе опции и ресурси од оние во кои верувале. Или, наместо тоа, тие би можеле да научат точно да одредат колку алтернативи и ресурси навистина имаат за да ги задоволат нивните потреби кога имаат тенденција да ги преценуваат. На крајот на краиштата, лицата треба да идентификуваат какви средства имаат за да ги решат своите проблеми, доколку претендираат да подготват ефективен акционен план. Покрај тоа, тие треба да ги ценат нивните вистински вештини.

- (b) Врз основа на нивните ресурси и опции, луѓето би можеле да научат да прават точни прогнози за последиците што најверојатно ќе ги имаат нивните дела. Ова е многу важно затоа што нивните очекувања би можеле да ја одредат нивната самодоверба и мотивација, а во исто време да влијае и на нивната самопочит. Затоа, точните и оптимистички прогнози - пред се кога луѓето имаат доволно знаење, вештини и социјална поддршка - би можеле да ги поттикнат да ги реализираат своите планови.
- (c) Лицата со попреченост треба да научат да ги преиспитуваат своите планови кога околностите се сменети. За да го направат ова успешно, здравата самодоверба, самопочит и минималната мотивација се од суштинско значење бидејќи тие гарантираат дека, барем, лицата ќе размислуваат за промените што треба да ги направат. Во секој случај, ова подразбира да се проценат и нивните проблеми, околности и планови во текот на процесот на донесување одлуки. Освен тоа, лицата треба да научат да ги штитат своите права и интереси кога нивните семејства, пријатели и соседи се обидуваат да влијаат на нивните одлуки, игнорирајќи ги нивните потреби.

Затоа, според оваа нова перспектива, ризиците би можеле да се сфатат како можности за:

- (1) да се зголеми самосвеста,
- (2) да се зголеми самопочит,
- (3) да се зголеми самодовербата,
- (4) да развијат способности поврзани со емоционално управување,
- (5) да се развијат стратешки вештини кои се подразбираат во процесот на донесување одлуки.

5. КАКО ДА СЕ ДИЗАЈНИРААТ ПЛАНОВИ ЗА ПОДДРШКА?

5.1 Поддржан процес на донесување одлуки: Преглед

Лицата со попреченост имаат потреби, желби и преференции. А за да ги задоволат, треба сами да донесат одлуки. Нивните семејства, пријатели и соседи мора да ги почитуваат нивните избори, дури и ако сметаат дека тие се погрешни. Честопати, на лицата со попреченост им е потребна поддршка за да знаат како да постапат и, во овие ситуации, професионалците исто така би можеле да ги игнорираат нивните планови, сметајќи дека тие не се соодветни или може да предизвикаат проблеми. Но, како што истакнавме претходно, во другите поглавја, лицата имаат право да прават грешки. Како би можеле да гарантираме дека професионалците го почитуваат ова право и одлуките што ги носат лицата со попреченост? Поддржано донесување одлуки одговара на ова прашање.

Преку овој процес, *фасилитаторот* ќе интервенира за да ги советува и лицата со попреченост и стручните лица за:

- (a) (a) Како можат да изградат *Врска за Поддршка* заснована на взаемна доверба, соработка и човекови права.
- (b) (б) Како можат да ги решат проблемите и конфликтите што би можеле да се појават во процесот на донесување одлуки.
- (c) (в) Како треба да подготват акциони планови засновани на договори кои одредуваат каква улога ќе играат професионалците. Пред сè, професионалците треба да запомнат во кои области на лицата со попреченост им е потребна поддршка.

Затоа, *фасилитаторите* треба да се погрижат лицата со попреченост да ги заштитат нивните интереси и, исто така, да промовираат најкоректна комуникација помеѓу професионалците и нив.

Од друга страна, лицата со попреченост и професионалците, под будното око на *фасилитаторите*, ќе напишат *План за Поддршка* каде ќе ги изразат целите што сакаат да ги постигнат и кои конкретни активности ќе ги преземат за да ги задоволат нивните потреби. Ова имплицира дека, во овие *Планови за Поддршка*, лицата со попреченост треба да ги идентификуваат достапните опции, ресурси и критериуми за избор. Понатаму, овој *План за Поддршка* точно ја означува потребата што ја имаат лицата со попреченост и обезбедува информации за да знаат какви интервенции треба да преземат професионалците.

5.2 Процес на донесување одлуки и неговите одлични алатки чекор по чекор

Прва фаза. Градење на *Врската за Поддршка*

Како професионалци, треба да изградиме *Врска за Поддршка* со лицата со попреченост. Оваа социјална врска треба да се заснова на реципрочна доверба. Освен тоа, треба да ги прашаеме што им треба и кои цели имаат. Од друга страна, лицата со попреченост и/или ментална болест треба да ги знаат нашите функции и професионалната улога. Оваа ситуација ни нуди добра можност да откриеме што очекуваат луѓето од нашите интервенции. Би можеле да ги исправиме овие нереални очекувања за да спречиме недоразбирања, мотивациски проблеми и идни разочарувања.

Професионалците - а исто така и *фасилитаторите* - треба да ги земат предвид четирите димензии на *Врската за Поддршка* за да се осигураат дека луѓето со попреченост го добиваат најдоброто можно внимание:

- о **Развој:** Професионалните интервенции имаат цел. Ова значи дека *Врската за Поддршка* треба да се толкува како инструмент за промовирање на вештините на лицата со попреченост и нивната автономија да донесуваат сопствени одлуки. Како метафора, *Врската за Поддршка* е дрво што сакаме да го наводнуваме и негуваме со совети и емоционално разбирање. Но, секогаш, земајќи ги како референтна точка преференциите и желбите на присутните. Од својот почеток, па дури и имплицитно, *Врската за Поддршка* подразбира план за развој, имајќи предвид дека една од првите неопходни активности што професионалците мора да ги реализираат е да ги идентификуваат потребите, проблемите и проектите на лицата со попреченост. Овие витални проекти ќе бидат нашиот компас.
- о **Афективен реципроцитет:** Често, луѓето со попреченост чувствуваат дека луѓето околу нив (семејството, пријателите и професионалците) не ги земаат предвид нивните емоции, идни планови и одлуки. Поради оваа причина, Афективниот реципроцитет е камен-темелник на *Врската за Поддршка*. Професионалците не можат да се преправаат дека лицата со попреченост ги слушаат и ги следат нивните препораки, ако не ги слушаат ниту ги почитуваат преференциите и проектите на овие групи со сложени

потреби. Затоа, професионалците треба активно да ги слушаат нивните приказни и потреби и да им пренесат дека имаат право да го изразат своето мислење.

Надвор од овие суштински барања, им препорачуваме на професионалците за воспоставување на оваа *Врска за Поддршка*, да им објаснат на лицата со попреченост дека самите морале да донесуваат одлуки, понекогаш правејќи грешки. Всушност, од психологија, професионалците би можеле да усвојат самооткривање. Користејќи ја оваа техника, тие ќе објаснат некои лични искуства - вклучувајќи ги и сопствените цели, соништа, стравови, чувства, успеси и неуспеси - за да покажат дека живееле тешкотии што морале да ги надминат.

- о **Приказна за поддршка:** Разговорите, препораките дадени од професионалците и искуствата што ги живеевме заедно ја напишаа Приказната за Поддршка. Овие животи ќе влијаат на иднината на *Врската за Поддршка*, одредувајќи го, барем делумно, квалитетот и природата на врската. Ги советуваме професионалците да ја искористат оваа приказна за да ги потсетат лицата со попреченост на сите овие тешкотии што тие заеднички ги надминале. И, исто така, оваа приказна, со оглед на одредени неуспеси и несигурности, може да биде извор на мотивација, самопочит и доверба.
- о **Социјални норми:** Конечно, професионалците треба да бидат свесни дека *Врската за Поддршка* подразбира да се воспостави список на правила. Овие норми ќе дефинираат како професионалците и, исто така, луѓето со попреченост комуницираат. Не можеме да ги разбереме како неподвижни камења со оглед на тоа што општествените односи постојано се менуваат.

Пирамида на *Врската за Поддршка* што ја покажува важноста од промовирање на рамнотежа помеѓу нејзините различни димензии.

Се обидуваме да покажеме, преку оваа графичка метафора, дека *Врската за Поддршка* мора да има минимален биланс. Тоа значи дека професионалците не треба да го фокусираат своето внимание на единствена димензија, избегнувајќи го останатото. На пример, ако професионалците само го промовираат Афективниот реципроцитет, луѓето со попреченост би можеле да ја злоупотребат својата доверба. Наместо тоа, доколку професионалците го фокусираат своето внимание само на нормите, луѓето би можеле да почувствуваат дека поддршката е исклучително ригидна. Понатаму, професионалците мора да се погрижат *Приказната за Поддршка* да е полна со позитивни спомени и искуства, но, во исто време, треба да се сеќаваат на релевантноста на промовирањето на потрагата по нови витални хоризонти.

Набљудување: во анексите, професионалците и *фасилитаторите* ќе најдат дополнителна алатка која препорачуваме да ја користите за собирање и оценување на информации поврзани со *Врската за Поддршка* и неговите четири димензии. Оваа алатка може да биде корисна за да се разгледаат аспектите на односите меѓу лицата со попреченост, професионалците и *фасилитаторите* и да се знае како тие се менуваат додека пишуваат *Планови за Поддршка* и донесуваат одлуки користејќи ја апликацијата и останатите дигитални материјали развиени во овој европски проект.

Втора фаза. План за Поддршка: идентификување и проценка на достапните опции, земајќи ги предвид придобивките и ризиците

Лицата со попреченост и професионалците изградија *Врска за Поддршка* заснована на три столба: (а) соработка, (б) третман со почит и (в) промоција на независно живеење. Но, сега, лицата со попреченост, поддржани од професионалците, треба да подготват *План за Поддршка* во кој ќе се дефинираат главните цели што претендираат да ги постигнат и стратегиите што би можеле да овозможат да стигнат до нив.

Во овој *План за Поддршка*, лицата со попреченост треба да ја идентификуваат потребата што сакаат да ја задоволат или каков проект би сакале да развијат. На крајот на краиштата, веројатно, тие имаат многу потреби, желби и проекти на ум. Сепак, тие треба да изберат на која од нивните цели ќе и дадат приоритет со оглед на два услови:

- (а) Тие немаат доволно ресурси за да ги постигнат сите нивни цели во исто време.
- (б) Исто така, за да се постигне една специфична цел, претходно луѓето треба да постигнат други цели и да ги спроведат неопходните чекори.

Откако ќе одлучат што сакаат да имаат приоритет, лицата со попреченост треба да бараат различни достапни опции. На пример, ако им е потребен - компјутер, професионалците треба да им помогнат да најдат информации за тоа какви алтернативи им нуди технолошкиот пазар. Понатаму, лицата со попреченост треба да одредат како ќе донесат одлука и, според тоа, кои критериуми ќе ги водат да изберат само една алтернатива. За да го изберат најдобриот, земајќи ги главно во предвид нивните интереси и околности, тие треба да ги споредат и проценат опциите. Како што објаснивме претходно, во овој проект, европските партнери развија апликација. Оваа апликација им овозможува на лицата со попреченост да идентификуваат различни постоечки опции, да ги дефинираат нивните критериуми за избор и да ги споредат сите тие информации за да го олеснат процесот на донесување одлуки.

Професионалците треба да имаат предвид дека секоја алтернатива е поврзана со негативни и позитивни последици. И лицата со попреченост треба да ги анализираат претходно. Со оглед на важноста за спречување на негативните последици, *Планот за Поддршка* мора да ја разгледа нивната проценка. Меѓу другите аспекти, лицата со попреченост, заедно со нивните *поддржувачи*, треба да ги ценат имплицитните ризици што ќе се појават во текот на процесот на донесување одлуки. Претходно, објаснивме како професионалците треба да ги разберат и анализираат ризиците, промовирајќи ги *Корисните Процеси на Учење*.

Трета фаза. Проценка на *Поддржаниот Процес на Донесување Одлуки*

Во оваа фаза, лицата со попреченост веќе ја имаат донесено својата одлука, поддржани од професионалци и *фасилитатори*. Исто така, тие знаат и мора да се соочат со последиците и влијанието што ги имаат нивните постапки. Доживеале успеси и/или неуспеси во текот на донесувањето одлуки. Поради оваа причина, лицата со попреченост треба да ги проценат резултатите од нивните напори и нивните акциони планови за, веројатно, да ги преиспитаат или да преземат други проекти. За да ги поттикнат да ја направат оваа проценка за придобивките, загубите и неуспесите, професионалците, водени од *фасилитаторите*, треба да го анализираат и *Поддржаниот Процес на Донесување Одлуки*. Всушност, од суштинско значење е да се открие дали обезбедената поддршка ги имала очекуваните резултати. Или, напротив, лицата со попреченост сметаат дека добиената поддршка била недоволна, не многу почитувана или, дури и корисна, неопходно е да се направат промени. Во секој случај, професионалците треба да ја имаат на ум несомнената важност од спроведување на соодветни проценки.

Во светлината на овие аргументи, професионалците не треба да ја разберат оваа проценка само како конечна задача без влијание врз остатокот од *Поддржаниот Процес на Донесување Одлуки*. Иако ова го изложивме во третата и последна фаза, професионалците и *фасилитаторите* би можеле да ја сметаат евалуацијата како вкрстена активност.

Професионалците и лицата со попреченост треба да размислат дали:

(а) Професионалците и *фасилитаторите* активно ги слушаат потребите, преференциите, грижите, проблемите и околностите на лицата со попреченост.

(б) Лицата со попреченост сфатиле дека професионалците и *фасилитаторите* обрнале внимание на нивните мисли, чувства и сомнежи.

(в) Професионалците и *фасилитаторите* ги почитуваат приоритетите и проектите дефинирани од лицата со попреченост.

(г) Лицата со попреченост чувствуваат дека ги одредиле своите приоритети и проекти.

(д) Професионалците и *фасилитаторите* се погрижија *Врската за Поддршка* да се заснова на меѓусебно почитување и реципрочна доверба, промовирајќи ја соработката наместо наметнувањето. (За да ја процениме *Врската за Поддршка*, би можеле да го искористиме образецот собран во анекси).

(ѓ) Професионалците ги охрабрија лицата со попреченост да ги идентификуваат нивните потреби, да размислуваат за својата иднина и да ги анализираат ризиците пред да донесат каква било одлука.

(е) Лицата со попреченост мислат дека ги имале основните информации, совети и поддршка за да ги идентификуваат нивните потреби, да ги планираат своите проекти и да ги проценат можните негативни и позитивни последици поврзани со секоја достапна опција за постигнување на нивните цели.

(ж) Стручните лица ја почитуваат одлуката на лицата со попреченост.

(з) Лицата со попреченост навистина мислат дека слободно ја избрале најдобрата опција според нивните интереси и приоритети.

Професионалците треба да утврдат дали лицата со попреченост се задоволни од резултатите добиени откако ќе ги одмерат нивните достигнувања и последиците од нивните одлуки. Но, исто така, професионалците и *фасилитаторите* треба да идентификуваат дали овие луѓе позитивно го ценат методот што се користи за да ги поддржи во процесот на донесување одлуки. Затоа, и кои цели ги постигнале

лицата со попреченост и како ги постигнале се важни прашања што професионалците треба да ги вклучат во нивните евалуации. Апликација за Одлучување која развива виртуелна средина каде што лицата со попреченост можат да соработуваат со професионалци за да донесуваат одлуки, помага да се соберат основните податоци за да се вреднува дадената поддршка и услуги.

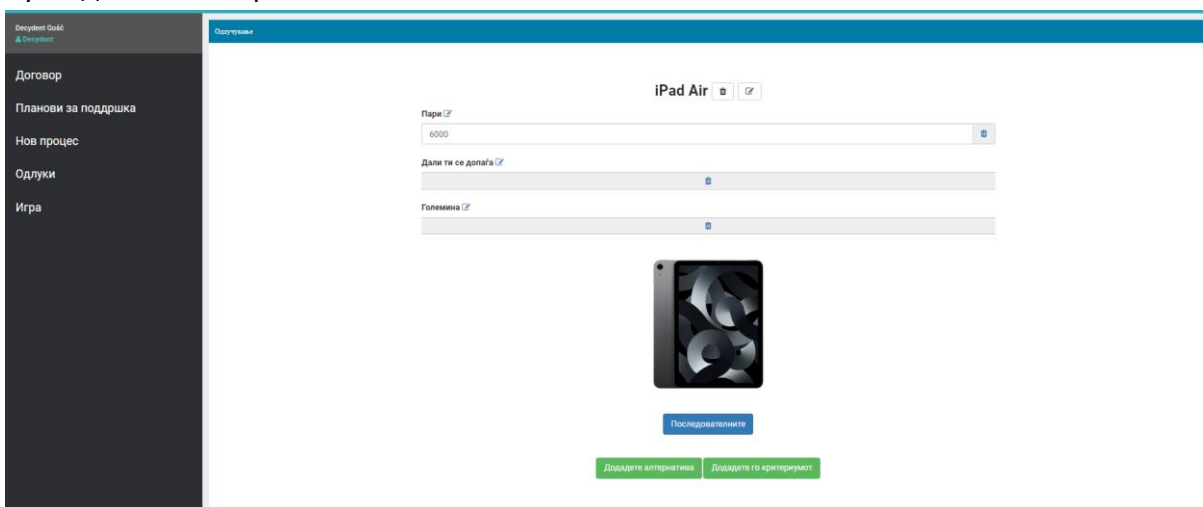
5.3 Апликација за одлучување: Учиме како да донесуваме одлуки

Апликацијата Одлучувач е апликација за *Поддржано Донесување Одлуки*. Оваа апликација е наменета за лица со интелектуална попреченост и претпоставува поддршка на овие процеси од терапевти.

Покрај одлуките што треба да се донесат, има *Договор за Поддржано Донесување Одлуки* и *План за Поддршка* на одлуки кои се тесно поврзани со процесот на одлучување имплементиран во апликацијата.

Процесот што го реализира донесувачот на одлуки се состои од неколку чекори. Првиот чекор е изборот на можни решенија меѓу кои ќе избира личноста која ќе ја донесе одлуката.

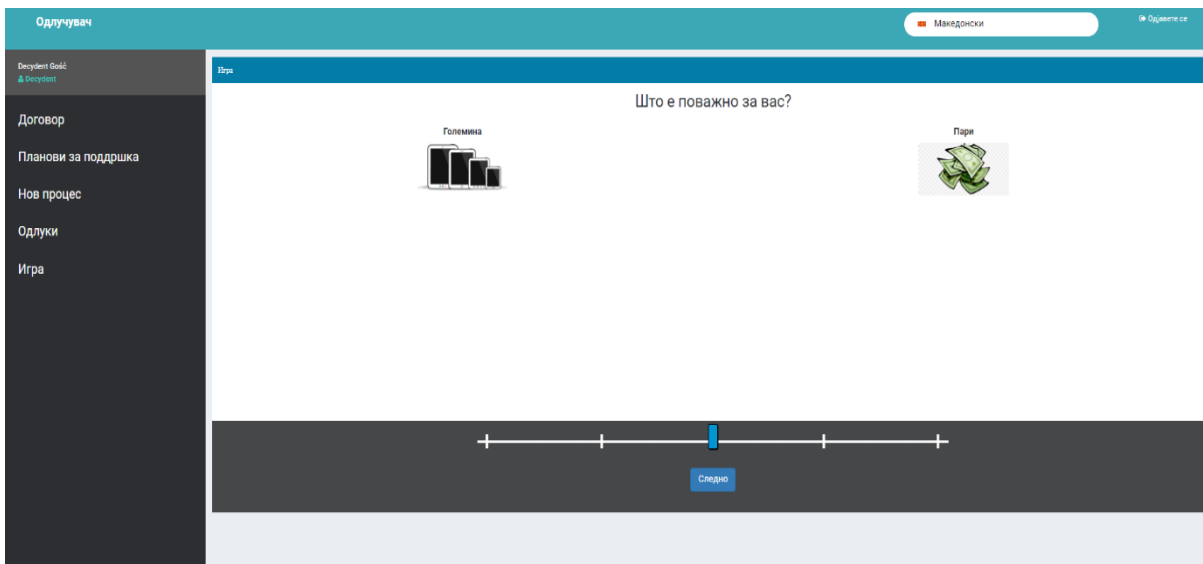
Во апликацијата се претставени решенијата заедно со особините кои ги опишуваат. На пример, ако целта на процесот на одлучување е да избере таблет, корисникот треба да ја земе предвид цената, дијаметарот, бојата или субјективното мислење доколку тоа му се допаѓа на корисникот.

Слика.1 Решение со параметри

По проверка на можните решенија и пополнување на вредностите на параметрите на решенијата, време за следниот чекор. Корисникот ги покажува своите преференци, така што корисникот има шанса да го информира алгоритмот во апликацијата што е најважно за него или за него. Тоа значи дека доколку корисникот го бара најевтиниот таблет, цената би била најважниот параметар за избор на најдоброто решение. За да го направите ова, корисникот треба да игра игра во апликацијата. На корисникот му се претставени парови параметри кои ги опишуваат решенијата. Корисникот мора да покаже кој од двете претставени е многу поважен за неа или за него. Корисникот е претставен со сите можни парови на параметри. Алгоритам во позадина прави пресметки за да го најде решението што најдобро одговара.

Слика 2 Екран со игра за да ја пронајдете хиерархијата на параметрите

За да провери дали корисникот е свесен за неговата/нејзината хиерархија, апликацијата бара од корисникот да ги постави параметрите по точен редослед за да ги прикаже неговите/нејзините преференции. Потоа апликацијата проверува дали редоследот е ист како резултатот од споредувањето на параметрите два по два. По овие активности, апликацијата прикажува корисничко рангирање на решенијата што го покажува решението кое најдобро одговара за неа. Прикажаната листа е подредена од најдобро до најлошо решение.

За да може да го направи овој процес, терапевтот треба претходно да ја подготви структурата на процесот на одлучување. Ова се прави кога терапевтот е најавен на програмата.

Сметка на ТЕРАПЕВТОТ

Подолу е опишана постапката за креирање на предмет на одлуки.

Чекор 1

Терапевтот треба да разговара со лице со интелектуална попреченост за ова прашање. Тие треба да ги најдат сите можни решенија и да разговараат за параметрите на решенијата кои ќе бидат основа за оценување и конечна одлука.

Чекор 2

Откако ќе ја има шемата на процесот на одлучување, терапевтот треба да подготви некои податоци за конструирање на обвивката на процесот на одлучување.

Секој параметар се состои од:

- име, кое секако ќе му биде претставено на одлучувачот;
- тип на параметар.

Постојат четири типа параметри: нумерички, лингвистички, збир на слики.

Нумеричката е едноставно бројка, на пример цената, дијаметарот на таблетот, растојанието од една до друга точка, возраста на некогаш итн. Дефинирањето на параметар кој е само број, терапевтот мора да размисли и за таканаречената насока на параметарот. Во случај на некои параметри, помалку значи подобро, во друг случај поголема вредност значи подобро. За ова да се земе предвид при алгоритмот секогаш мора да се вметне најлошата вредност како прва, а најдобрата вредност да се вметне како втора во релативните полиња.

Јазичните параметри се јазични вредности со кои се спојува број во позадина.

Некогаш нема начин или е сосема неприродно нешто да се изрази со бројки и подобро е нешто да се изрази во јазични вредности. Јазичната променлива се состои од листа на изрази споени со релативни броеви.

A screenshot of the Decider web application interface. On the left is a dark sidebar with navigation links: 'Договор', 'Планови за поддршка', 'Одлучувачи', 'Одлуки', 'Вашите теми', 'Вашите јазични варијабли варијабли', and 'Вашите фото варијабли варијабли'. The main content area has a header 'Врати се на листата со варијабли' and a sub-header 'Уредување на јазична варијабла или нова варијабла'. Below this is a form with three input fields: 'Група на варијабли' with the value 'Дали ти се допаѓа', 'Лингвистичка варијабла' with the value 'Не', and 'Вистинска вредност' with the value '2'. A blue 'Зачувај' button is at the bottom right of the form.

Слика 3 Дефиниција на лингвистичка променлива

Параметар од трет тип е збир на слики. Наместо да напише нешто или да избере од списокот на лингвистички променливи, корисникот може да покаже една од сликите. Секако во позадина постои број доделен на сликата. Ова е многу корисно кога корисникот не ги разбира бројките, но може да препознае банкноти и монети. Значи, треба да се користат слики од монети и банкноти кои прикажуваат цени.

Дефиницијата на потребните варијабли (јазични и слики) е дејство што треба да го направи терапевтот пред да подготви критериуми.

Друго поле што го опишува параметарот е слика. Сликите како графички приказ на параметрите се многу важни бидејќи се користат за време на процесот на креирање компјутерска хиерархија на потребите или преференциите на корисниците.

Чекор 3

По подготовката на збир на параметри, терапевтот треба да подготви решенија. Дефиницијата на решението се состои само од име, фотографија која не е задолжителна и стандардни вредности на параметрите доколку е потребно.

The screenshot displays the 'Decider' web application interface. On the left, a sidebar contains navigation options: 'Одлучувачи', 'Одлуки', 'Вашиите теми', 'Вашиите јазични варијабли варијабли', and 'Вашиите фото варијабли варијабли'. The main content area is divided into two sections: 'Критериуми' (Criteria) and 'Алтернативи и стандардни вредности' (Alternatives and standard values).

Критериуми (Criteria):

- Критериум 1:** Icon of money. Name: 'Пари' (Money). Type: 'Нумерички' (Numerical). Range: Start 3000, End 10000.
- Критериум 2:** Icon of a bar chart. Name: 'Големина' (Size). Type: 'Лингвистички' (Linguistic).
- Критериум 3:** Icon of a thumbs up emoji. Name: 'Дали ти се допаѓа' (Do you like it). Type: 'Слика' (Image).

Алтернативи и стандардни вредности (Alternatives and standard values):

- Алтернатива 1:** Icon of a Samsung Galaxy tablet. Name: 'Samsung galaxy'. Price: 6000. Size: 'Мек' (Small). Liked: 'Не' (No).
- Алтернатива 2:** Icon of a Xiaomi tablet. Name: 'Xiaomi tablet'. Price: 8000. Size: 'Мек' (Small). Liked: 'Не' (No).
- Алтернатива 3:** Icon of an iPad Air. Name: 'iPad Air'. Price: 10000. Size: 'Мек' (Small). Liked: 'Не' (No).

Слика 4 Дефинирање на параметри (критериуми) и решенија (алтернативи)

Чекор 4

По дефинирањето на сите ставки, терапевтите можат да започнат соработка со лицето кое ја донесува одлуката. Таквото лице мора да се најави во системот и да избере подготвена тема. За време на процесот на одлучување, можно е да се промени шемата на овој процес. Ако терапевтот и носителот на одлуки се согласат дека треба да се додаде дополнително решение или ако се согласат дека има премалку параметри - овие податоци може да се променат. Важно е да се сфати дека овие промени се поврзани само со овој процес на одлучување. Општата дефиниција на темата за одлучување не е променета.

Ајде да ги сумираме чекорите на терапевтот:

1. Дефинирајте со одлучувачот можни решенија и параметри карактеристични за решението
2. Дефинирајте типови на параметри
3. Подгответе слики од параметрите и слики со решенија доколку е потребно
4. Најавете се во апликацијата Одлучувач како терапевт
5. Во апликацијата дефинирајте јазични варијабли доколку се нови за Вашата сметка
6. Дефинирајте слики за параметрите на сликата
7. Креирајте нова тема во системот
8. Додадете договорени решенија со имиња и слики. Можете исто така да дефинирате стандардни вредности на параметрите за секое решение.
9. Додадете критериуми за дефинирање на нивното име, слика, тип и други опции кои се поврзани со изборот на тип
10. зачувај тема
11. На списокот со теми кликнете на копчето и изберете „Додај совети“. Дефинирајте совети кои ќе се користат во текот на играта.
12. Побарајте од одлучувачот да се најави во системот и да помине низ процесот на одлучување

Некои совети

1. Секогаш е добро да се разговара со оние што донесуваат одлуки за можни решенија и критериуми. Ова предизвикува носителот на одлуки подобро да го разбере процесот.
2. Додека ја креирате темата, подгответе совети кои ќе ви помогнат при соработката со носителот на одлуки
3. На крајот од процесот на одлучување, кога ќе биде подготвено рангирањето на решенијата, разговарајте со носителот на одлуки дека тој или таа е единствениот што ја носи одлуката. Рангирањето е само сугестија на системот и носителот на одлуки е одговорен за сопствената одлука.

АНЕКСИ

Алатка за опишување и анализа на *Врската за Поддршка*

ледниот образец е дизајниран да:

С (а) Да го промовираме и прошириме процесот на Поддржано Донесување на Одлуки и неговата проценка, имајќи предвид дека оваа евалуација ни овозможува да знаеме како дадената поддршка влијаела на квалитетот на животот на лицата со попреченост.

(б) Дополнете ги информациите собрани со помош на апликацијата Одлучувач и останатите дигитални алатки.

(в) Соберете податоци за четирите димензии (Развој, Афективен Реципроцитет, Социјални Норми и Приказна за Поддршка) кои професионалците, лицата со попреченост и *фасилитаторите* треба да ги земат предвид за да изградат, зајакнат и вреднуваат цврста *Врска за Поддршка*.

(г) Анализирајте ја рамнотежата на *Врската за Поддршка*, земајќи ги предвид четирите димензии, за да се преиспитаат и планираат професионалните интервенции со цел да се обезбеди соработка на лицата со попреченост.

ДИМЕНЗИЈА: РАЗВОЈ	ДИМЕНЗИЈА: СОЦИЈАЛНИ НОРМИ	ДИМЕНЗИЈА: ПРИКАЗНА ЗА ПОДДРШКА	ДИМЕНЗИЈА: АФЕКТИВЕН РЕЦИПРОЦИТЕТ
Кои цели и витални проекти ги има дефинирано лицето со попреченост?	Кои норми сте ги воспоставиле – имплицитно или експлицитно – заедно со лицето со попреченост?	Какви позитивни искуства на поддршка има лицето со попреченост со вас? Кои проблеми заеднички ги решивте?	Набројува и опишува конкретни тешки ситуации во кои лицето со попреченост го почитувало Афективниот Реципроцитет
1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10)	1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10)	1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10)	1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10)

Професионалците би можеле да го користат овој образец за да опишат како е *Врската за Поддршка*. И, пред сè, препорачуваме да ја користите оваа алатка за да анализирате дали треба да ги променат своите планови за интервенција, давајќи приоритет, на пример, на *Афективниот Реципроцитет* или на дефиницијата на *Социјалните Норми*. Професионалците треба да дејствуваат на овие четири димензии во исто време за да спречат нерамнотежа. За да ја проценат рамнотежата на која било *Врска за Поддршка* во текот на процесот на донесување одлуки, тие треба да размислат за тоа:

(а) Кога пишуваат, на пример, цели или витални проекти изразени од лица со попреченост, секој од нив има вредност од еден поен.

- 1 Цел = 1 поен.**
- 1 Социјална норма = 1 поен.**
- 1 проблемот е решен = 1 поен.**
- 1 Искуство на Реципроцитет = 1 поен.**

(б) Често, професионалците ќе откријат дека различните димензии имаат различни вредности. Оваа ситуација не е секогаш проблем. Но, во зависност од овие разлики и нивната големина, професионалците треба да развијат повеќе, еден или друг аспект. Замислете дека, откако поддржавме одредено лице со попреченост, напишавме само 2 искуства (затоа, имаме 2 поени) под димензијата *Приказна за Поддршка*, но имаме 9 (9 поени) правила собрани според *Социјалните Норми*. Во овие околности, бидејќи разликата е исклучително голема, професионалците треба да го фокусираат своето внимание на *Приказната за Поддршка* бидејќи личноста може да мисли дека мора да почитува многу норми без да има искуства кои покажуваат како професионалците можат да им помогнат. Кога разликата ќе биде премногу? Ако разликата е поголема од 3 поени.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ballester, L. (1999). *Las necesidades sociales. Teorías y conceptos básicos*. Madrid: Editorial Síntesis.

Bauman, Zygmunt. (2013). *Vida Líquida*. Barcelona: Paidós

Browning, M., Bigby, C. & Douglas, J. (2020). A process of decision-making support: Exploring supported decision-making practice in Canada. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. <https://doi.org/10.3109/13668250.2020.1789269>

Canadian Association for Community Living (2014). A statutory framework for the right to legal capacity and supported decision making for Application in Provincial/Territorial Jurisdictions in Canada. The Working Group on Legal Capacity and Supported Decision Making. <https://cacl.ca/wp-content/uploads/2018/05/Draft-Statutory-Fmwk-Legal-Capacity-June-9.pdf>

Conde, M., Menéndez, F., Rivero, M., & Sanz, M. (2013) *Psicología de la Motivación. Teoría y práctica*. Sanz y Torres.

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2014). General Comment No 1, Article 12: Equal recognition before the law, CRPD/C/GC/1, (Adopted 11 April 2014). <https://undocs.org/en/CRPD/C/GC/1>

Cuetos, F., González, J., & De Vega, M. (2018). *Psicología del Lenguaje* Editorial Médica Panamericana.

Domínguez, F., Fernández, E., García, Beatriz., Jiménez, M., & Martín, M. (2010). *Psicología de la Emoción*. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces.

Entelman, R. F. (2009). *Teoría de conflictos. Hacia un nuevo paradigma*. Barcelona: Editorial Gedisa, S.A.

Goleman, D. (1996). *Inteligencia Emocional*. Barcelona: Kairos.

Maslow, Abraham. (1973). *Hombre autorealizado: Hacia una psicología del ser*. Kairos.

Ovejero, A. (2010). *Psicología Social. Algunas claves para entender la conducta humana*. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva.

Piaget, Jean. (1976). *Seis estudios de psicología*. Barcelona: Barral Editores

Генералното собрание на Обединетите нации. (2006). Конвенција за правата на лицата со попреченост и факултативен протокол.

<https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

White, M., & Epston, Eric. (2008). *Medios narrativos para fines terapéuticos*. Barcelona: Paidós Terapia Familiar.

Young, Jock (1999). *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. London: Sage

**Правна рамка Авторство-Споделување
под исти услови 4.0 Меѓународна**

